

HRANT DINK VAKFI

HRANT DINK'İN, 19 OCAK 2007'DE, GAZETESİ AGOS'UN ÖNÜNDE ÖLDÜRÜLMESİNDEN SONRA, BENZER ACILARIN YENİDEN YAŞANMAMASI İÇİN; ONUN DAHA ADİL VE ÖZGÜR BİR DÜNYAYA YÖNELİK HAYALLERİNİ, DİLİNİ VE YÜREĞİNİ YAŞATMAK AMACIYLA KURULDU. ETNİK, DİNİ, KÜLTÜREL VE CİNSEL TÜM FARKLILIKLARIYLA HERKES İÇİN DEMOKRASİ VE İNSAN HAKLARI TALEBİ, VAKFIN TEMEL İLKESİDİR.

VAKIF, İFADE ÖZGÜRLÜĞÜNÜN ALABİLDİĞİNE KULLANILDIĞI, TÜM FARKLILIKLARIN TEŞVİK EDİLİP YAŞANDIĞI, YAŞATILDIĞI VE ÇOĞALTILDIĞI, GEÇMİŞE VE GÜNÜMÜZE BAKIŞIMIZDA VİCDANIN AĞIR BASTIĞI BİR TÜRKİYE VE DÜNYA İÇİN ÇALIŞIR. HRANT DINK VAKFI OLARAK 'UĞRUNA YAŞANASI DAVAMIZ', DİYALOG, BARIŞ, EMPATİ KÜLTÜRÜNÜN HÂKİM OLDUĞU BİR GELECEKTİR.



© Hrant Dink Vakfı Yayınları

HALASKARGAZI CAD. SEBAT APT. NO:74 / 1
OSMANBEY 34371 ŞİŞLİ / İSTANBUL / TR
T: +90 212 240 33 61-62 F: +90 212 240 33 94
info@hrantdink.org www.hrantdink.org

EKONOMETRİK ANALİZ
BAHÇEŞEHİR ÜNİVERSİTESİ EKONOMİK VE TOPLUMSAL ARAŞTIRMALAR MERKEZİ - BETAM

KALİTATİF SAHA ÇALIŞMASI
SOSYAL ARAŞTIRMALAR MERKEZİ - SAM

ARAŞTIRMA EKİBİ
ZÜMRÜT İMAMOĞLU, CENAP NUHRAT, H. NEŞE ÖZGEN, BARIŞ SOYBİLGİN

ARAŞTIRMA DANIŞMANI
ASAF SAVAŞ AKAT

KOORDİNATÖR
BURCU BECERMEN

ÇEVİRİ
BÜRKEM CEVHER, OMCA KORUGAN, NİLGÜN SARI

REDAKSİYON
AYBARS GÖRGÜLÜ

İÇ KAPAK FOTOĞRAF
© ANUSH BABAJANYAN, 2011, BAYANDUR, GÜMRÜ, TÜRKİYE-ERMENİSTAN SINIRI

TASARIM
SERA DİNK

MİZANPAJ
ERGE YEKSAN

BASKI
APA UNIPRINT BASIM SAN. VE TİC. A.Ş.
Hadımköy Mahallesi 434 Sokak No:6
34555 Arnavutköy / İstanbul / TR
T: +90 212 798 28 40

İstanbul, Kasım 2014

ISBN 978-605-64488-3-6

Türkiye-Ermenistan Sınırı Sosyo-Ekonomik Etkiler Araştırması, TÜSİAD ve Sabancı Üniversitesi
İstanbul Politikalar Merkezi'nin destekleriyle gerçekleştirilmiştir.
Araştırma raporunun çevirisi ve basımı Friedrich Ebert Stiftung Derneği Türkiye Temsilciliği'nin
destekleriyle gerçekleştirilmiştir.



TUSIAD

İPM | IPC İSTANBUL POLİTİKALAR MERKEZİ
SABANCI ÜNİVERSİTESİ KAMPUSU
İSTANBUL POLICY CENTER
AT SABANCI UNIVERSITY

**FRIEDRICH
EBERT
STIFTUNG**

**TÜRKİYE-ERMENİSTAN
SINIRI
SOSYO-EKONOMİK
ETKİLER
ARAŞTIRMASI**







TÜRKİYE-ERMENİSTAN SINIRI...

2014 İTİBARIYLA, TÜRKİYE'NİN KAPALI OLAN TEK SINIRI.

ERMENİSTAN'IN BAĞIMSIZLIĞINDAN İKİ YIL SONRA,
3 NİSAN 1993'TE, ERMENİSTAN VE AZERBAYCAN
ARASINDA YAŞANAN DAĞLIK KARABAĞ SAVAŞI'NA TEPKİ
OLARAK TÜRKİYE TARAFINDAN KAPATILDI.

KARS, İĞDIR VE ARDAHAN İLLERİ ÜZERİNDE
328 KM BOYUNCA UZANAN TÜRKİYE-ERMENİSTAN
SINIRINDA AÇILMAYI BEKLEYEN İKİ KAPI VAR:
KARAYOLU ÜZERİNDEN YEREVAN'A UZANAN İĞDIR'A
BAĞLI ALİCAN SINIR KAPISI VE DEMİRYOLU ÜZERİNDEN
GÜMRÜ'YE UZANAN KARS'A BAĞLI DOĞU KAPI.

KAPALI SINIRIN DURUMUNU EN ÇOK, SINIR BOYUNCA
AKAN ARPAÇAY / AKHURYAN NEHRİ ÜZERİNDEKİ,
ANİ ŞEHRİNE AİT, İPEKYOLU KÖPRÜSÜ SİMGELER.

KÖPRÜNÜN SADECE 30 M UZUNLUĞUNDAKİ TEK KEMERİ
ÇÖKMÜŞ DURUMDADIR.

BİRİ TÜRKİYE'DE BİRİ ERMENİSTAN'DA KALMIŞ OLAN
AYAKLAR, ONLARI TEKRAR BİRLEŞTİRECEK
KÖPRÜYÜ BEKLİYOR...

İÇİNDEKİLER

10-11 HARİTALAR

ÖNSÖZLER

- 13 Cengiz Aktar
14 Volkan Vural
15 Asaf Savaş Akat

16 HRANT DINK VAKFI SUNUŞU

17 YÖNETİCİ ÖZETİ

21 I. BÖLÜM – KAPALI SINIRIN EKONOMİK ETKİLERİ - EKONOMETRİK ANALİZ

37 II. BÖLÜM – KAPALI SINIRIN SOSYAL ETKİLERİ - KALİTATİF SAHA ÇALIŞMASI

57 III. BÖLÜM – KALİTATİF SAHA ÇALIŞMASINA DAİR UZMAN GÖRÜŞÜ

H.Neşe Özgen

65 IV. BÖLÜM – SONUÇ VE POLİTİKA ÖNERİLERİ

73 EK 1: KALİTATİF SAHA ÇALIŞMASINDA GÖRÜŞÜLEN KİŞİ VE KURUMLAR

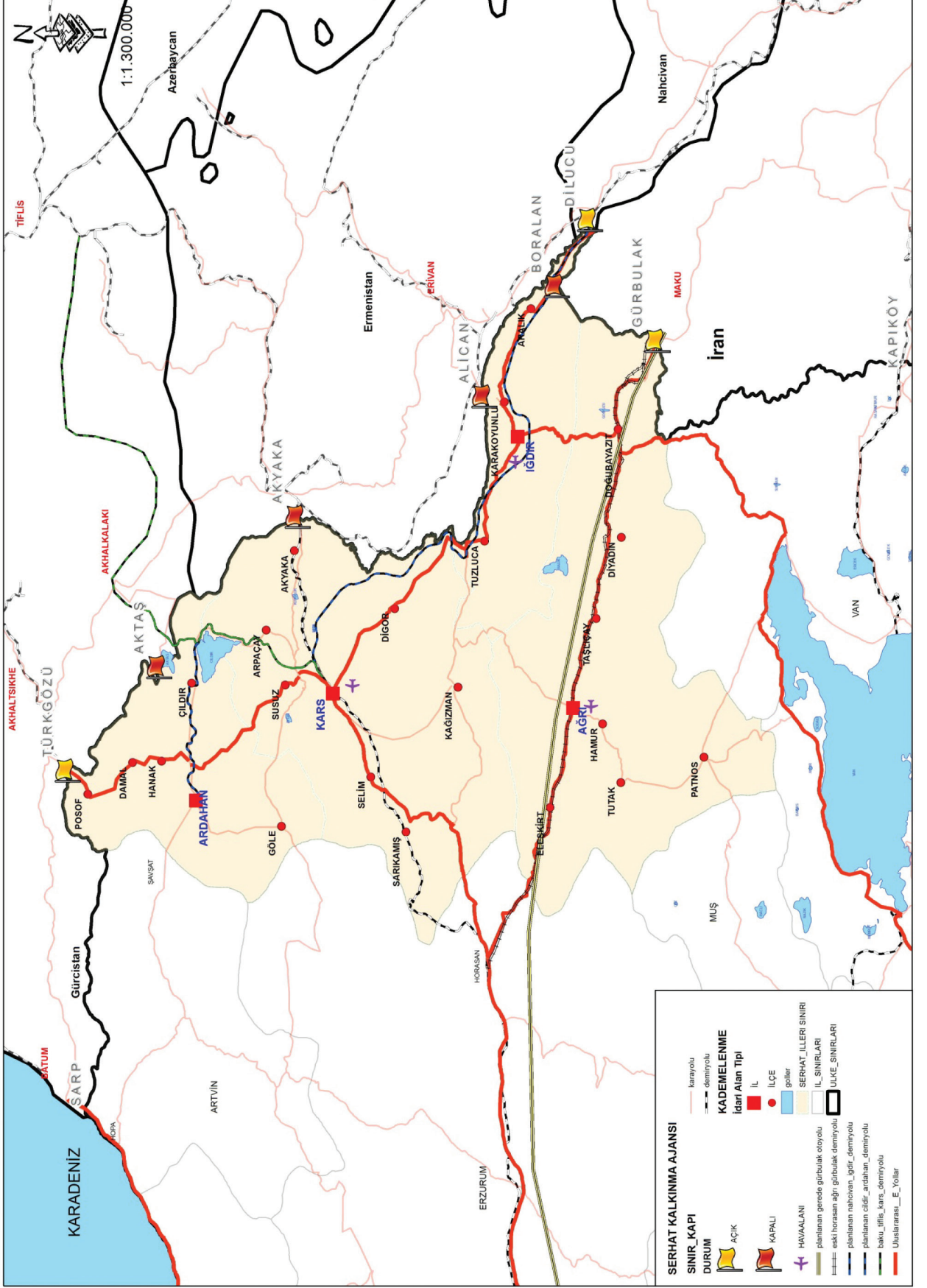
77 EK 2: BÖLGENİN SOSYO-EKONOMİK DURUMUNA DAİR İSTATİSTİKLER (KARS-İĞDIR-AĞRI- ARDAHAN)

101 KAYNAKÇA

HARİTA 1: TÜRKİYE-ERMENİSTAN SINIRI - Kaynak: GoogleMaps



HARİTA 2: SERHAT BÖLGESİ SINIR KAPILARI - Kaynak: Serhat Kalkınma Ajansı (SERKA)



ÖNSÖZLER

KAPALI SINIR, KAPALI BİLİNÇ

Cengiz Aktar

Hrant Dink Vakfı

Devletler sınır çizmeye başladıklarından beri, insanlar o sınırların içinde veya dışında rehinedir bir bakıma. Sınırların çizilmesiyle eşzamanlı olarak insanlar, ve hareket edebilen tüm canlılar, daima oldubittiye karşı gelmiş ve sınırları delegeleşmişlerdir. Kaçak ve kaçakçılık adı altında toplanan faaliyetlerin tarihi ve külliyatı sınırların tarihiyle eşzamanlıdır.

Günümüzde sınırlar küreselleşme icabı iyice anlamsızlaştı. Siyaseten, ülkeler arasında iç sınırların kalktığı bir Avrupa Birliği var artık; insanlık tarihinde bir ilk. II. Dünya Savaşı sonrasında oluşan iki kutuplu dünyanın Avrupa kıtasında yarattığı sınırlar bir gecede yok oldu. Bu genel gidişata rağmen yaşadığımız topraklar hâlâ sınırları, hatta kapalı sınırlarıyla anılıyor. Biri Ermenistan sınırı, diğeri duvar niteliği taşıyan Kıbrıs Lefkoşa'daki sınırdır. İlâveten Suriye Kürdistanı ile olan sınıra duvar örülmeye çalışılıyor. Yaygın deyimle "bu devirde" kapalı sınırlar, ülkeyi yönetenlerin sorun çözmede ne kadar sınırlı kaldıklarını iyi betimliyor.

Kapalı bilinç, koma halindeki için kullanılır mâlum. Doğu komşusu ile sınırını kapatmış olan Türkiye'nin o sınırın diğer yakasındaki Ermeniler konusundaki bilinci de komadadır. Komşuların nasıl yaşadıkları, neler hissettikleri, ne düşündükleri konusunda bilgi yoktur; bilinç kapalıdır. Kapalı sınırların bu yakasındakilerin ruh ve şuuru hakkında bilgi ise daha bol, bilinç daha açık değildir.

Kapalı, geçilemeyen bir sınırın açılması için insanların yapabilecekleri hem çok az hem de çok. Ermenistan sınırının fiilen ve resmen açılması 1993'te kapıya kilidi vuran devletin işi. Nitekim 2009'da imzalanan ama ne yazık ki onaylanmayan ve dolayısıyla uygulanmayan Zürih Protokolleri, devletin ilk defa böylesine ciddi bir meseledeki yapıcı tavrını gösterdi. Toplumun ise, itiraz etme dışında sınırın açılması için yapabileceği pek bir şey yok. Ya da kapalı ama delik sınırlarda olduğu gibi gayrikanunî yollardan sınır delinecek

ki bu, söz konusu sınır için imkânsız. Sonuçta zahmetli olduğu kadar saçma bir irtibat ağı yine de mevcut. Mal ve insan dolaşımı Gürcistan ve İran üzerinden akıyor. Ama bu, ne iktisaden ne siyaseten, ne de insan ilişkileri açısından anlamlı. Zira biliyoruz ki bugün, kabaca Kars-Ardahan-Iğdır'ı kapsayan mücavir bölge, sınırın geçilmez olması dolayısıyla doğal hinterlandından yasaklı. Bu durum sınırın iki yakası için ciddi bir iktisadî, içtimâî ve beşerî çöküş demek. 1993'ten bu yana, toplum çıkışlı pek çok girişim bu tespitten yola çıkarak sınırın açılmasını talep etti. Ama meselenin ne kadar nazik olduğunu anlatması bakımından aksi yöndeki girişimlerin varlığını da göz ardı etmemek gerekir (bkz. çoğunluğu Azerilerden oluşan 2411 imzalı websitesi: www.turkiye-ermenistan-kapilar-acilmasin.org).

Dolayısıyla geriye kalıyor öğrenme, anlama, sağduyu ve ikna. Hrant Dink Vakfı'nın TÜSİAD ve İstanbul Politikalar Merkezi'nin desteği ile BETAM ile SAM'a ismarladığı "**Türkiye-Ermenistan sınırının kapalı kalmasının bölge üzerindeki ekonomik ve sosyal etkileri araştırması**", işte bu amaca hizmet etmek üzere düşünüldü. 1993'ten bu yana kapalı olan sınırla ilgili daha önce kayda değer birkaç çalışma yapıldı. Sınırın doğu yakasında kapalı kapının Ermenistan üzerindeki etkilerini inceleyen araştırmalara rağmen, batı yakasında bilhassa Doğu Anadolu'nun "serhat" kentlerindeki etkisi üzerine çalışmalar kısıtlı kaldı. Bu tespitten hareketle ve iki ülke arasında ticaret hacmi potansiyeli hesabı dışındaki sosyo-ekonomik faktörleri dikkate alan çalışmalara duyulan ihtiyaca cevap vermek amacıyla bu araştırmaya başlandı. Araştırmanın 22-23 Kasım 2014 tarihlerinde Ankara'da düzenlenen "Mühürlü Kapı: Türkiye-Ermenistan Sınırının Geleceği Konferansı" ile daha geniş bir kitleye ulaşması amaçlanıyor. Ama araştırmanın en hayâtî işlevi tavsiyelerinin ve konferans çıktılarının hükümetin radarına girebilmesi olacaktır.

Ermenistan sınırının açılması, üstelik 2015 gibi gayet simgesel bir yılda hükümetin Ermeni meselesindeki çare-çözüm arayışının içini doldurabilecek, ciddiyetinin kanıtı olabilecek bir karar olabilir.

SINIR AÇILIMI VE BÖLGESEL KALKINMA

Volkan Vural

TÜSİAD Yönetim Kurulu Üyesi

Bölgesel kalkınmaya büyük önem veren TÜSİAD, 1993 yılından bu yana kapalı olan Türkiye-Ermenistan sınırının başta Kars, Iğdır ve Ardahan olmak üzere Doğu Anadolumuz üzerindeki etkilerini araştırmayı amaçlayan bu projeyi desteklemeye karar vermiştir. Bu proje esas itibarıyla bilimsel bir çalışma olmakla birlikte, sonuçları itibarıyla Türkiye ile Ermenistan arasındaki siyasi ilişkileri de ilgilendiren daha geniş bir anlam taşımaktadır.

Kapalı sınırlar bir anlamda kapalı yaşamlardır. Açık sınırlar ise, sadece ticaretin değil; aynı zamanda insani ilişkilerin, sosyal ve kültürel bağların güçlendiği bir ortama hizmet eder.

Araştırmanın ortaya koyduğu gerçeklere bakıldığında, bölgemiz sınırın kapalı olmasından zarar görmekte, olası istihdam olanaklarını yitirmekte ve dışarıya göç veren bir konum içinde bulunmaktadır. Ana geçim kaynağı tarım ve hayvancılık olan bölgeye verilen yatırım ve kredi teşvikleri de, sınırın kapalı olmasının yarattığı psikolojik etki nedeniyle yeterli verim alınmasını güçleştirmektedir. Sınırın açılması halinde, bölgede istihdamın 5 yıl içinde yaklaşık yarı yarıya artabileceğini tahmin eden araştırma, hem sanayi hem de hizmetler sektöründe önemli bir canlanma olabileceğine işaret etmektedir.

Araştırma, sınırların açılması konusunun, karşılıklı sağlanabilecek kazanç değerlendirmeleri ötesinde, sadece siyasi değil aynı zamanda etik bir çerçevede ele alınması gerektiğine de vurgu yapmaktadır.

Bu araştırmanın Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkilerin normalleşmesine ve Doğu Anadolu bölgemizin ekonomik ve sosyal gelişmesine katkı sağlamasını dilerim.

SINIRIN AÇILMASI BÖLGEDEKİ KISIR DÖNGÜYÜ KIRABİLİR Mİ?

Asaf Savaş Akat
Araştırma Danışmanı

“Türkiye-Ermenistan Sınırı Sosyo-Ekonomik Etkiler Araştırması” Hrant Dink Vakfı’nın önerisi ile başlatıldı. TÜSİAD ve İstanbul Politikalar Merkezi’nin desteklediği bu çalışma, kendi alanlarının iki saygın kuruluşu, BETAM ve SAM tarafından yürütüldü.

Projeden henüz soyut bir fikir aşamasında iken haberdar oldum. Ermenistan’la ticarete getirilen siyaset kökenli kısıtlamaların bölge ekonomisini nasıl etkilediğini araştırmayı düşündük. “Yapılabilir mi? Anlamlı sonuçlar çıkar mı? Yararlı olur mu?” gibi sorularla yola çıktık. Zaman içinde araştırma ete kemiğe büründü. Bugüne geldik.

Yakın çağla ilgili önemli gözlemlerden biri, müşterek sınırı olan ülkeler arasında dış ticaretin yüksek düzeyde seyretmesidir. Nedeni coğrafi birliğin sağladığı olanakların, siyasi bölünmenin getirdiği maliyeti fazlası ile telafi etmesidir. Nitekim komşu ülkeler aralarındaki ticareti canlandırmaya çalışır. Sınır kapılarının arttırılması ve geçiş işlemlerin kolaylaştırılması en yaygın önlemlerdir.

Buna karşılık, iki komşudan birinin tek taraflı olarak mal-hizmet akımlarını engelleme amacı ile sınırlarını kapatmasının örneğine adeta hiç rastlanmaz. Zaten, 21. yüzyıla damgasını vuran gelişmelerden biri, uluslararası mal-hizmet akımlarına konan engellerin azaltılması hatta tamamen kaldırılmasıdır. Ayrıca, küreselleşmenin öteki ucunda yer alan ekonomik “ambargo” yönteminin etkinliği ve yararı konusunda çok ciddi şüpheler vardır. Ancak olağandışı koşullarda, geçici ve istisnai olarak uygulanır. Soğuk Savaş’ın en gergin döneminde bile piyasa ekonomileri, siyasi mülahazalarla ticaretin engellenmesi yoluna gitmemiştir.

Bu açıdan, Kuzey Doğu Anadolu’nun durumu çok özeldir. 1990 öncesinde bugünkü Ermenistan’ı kapsayan eski Sovyetler Birliği’nin ekonomik otarşiye yönelik yapısı, Türkiye’de yaşanan sanayileşme ve dışa açılma sürecinin bölgeye yansımalarının önündeki en temel engellerden birini

oluşturdu. Maalesef, Sovyetler Birliği’nin dağılması ile tam umutların yeşerdiği bir anda, Türkiye’nin tek taraflı olarak Ermenistan’la sınır kapılarını kapatma kararı tarihi bir fırsatın kaçırılmasına yol açtı. Bölgenin görece az gelişmişlik kaderini adeta perçinledi. Bölge bugün de tüm nitel ve nicel gelişmişlik-refah göstergelerinde, Türkiye sıralamasının en dibinde kalıyor.

Araştırmanın amacı insan-yapısı, görünmeyen bir duvarın komşusundan kopardığı bu bölgenin ekonomik, sosyal ve kültürel sorunlarına bakmak ve Ermenistan’la ticarete getirilen kısıtlamaların kaldırılmasının sorunların çözümüne getirebileceği katkıları saptamaktır.

Araştırma yöntemi olarak disiplinler arası bir çalışma tarzı tercih edildi. Masa başı kadar yerinde araştırmaya ağırlık verildi. Bölge insanını tanımak, onlarla konuşmak, onlara dokunmak için özel çaba gösterildi.

Sonuçları okuyacaksınız. Bölge insanı karamsar ve umutsuz; beşeri sermaye kaybediyor; dinamik unsurlar kaçıyor; ülkenin geri kalanı ile mesafe açılıyor. Buna karşılık, ampirik bulgular sınırın açılmasının özellikle istihdam üzerindeki olumlu etkileri ile bu kısır döngüyü kırmakta kritik bir rol oynayabileceğini kanıtlıyor.

Bu araştırmaya büyük heyecan duyarak katıldım; her aşamasında yer aldım. Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesine anlamlı bir etkisi olur mu? Bilmiyorum. Ama bir yerden başlamak gerekiyordu. Damlaya damlaya göl olur.

Projenin bugüne ulaşmasında emeği geçen herkese teşekkür ediyorum.

HRANT DİNK VAKFI SUNUŞU

Türkiye-Ermenistan sınırının 1993'ten beri kapalı tutulması, her iki yakadaki insanların refahını hiçe sayarken sosyal kalkınma, ekonomi ve çevre gibi alanlarda da hem sınır bölgelerinde hem de bölge genelinde olumsuz etkilere sahip. Sınırın yıllar boyu kapalı kalması, Türkiye'nin kapıları kapatma gerekçesi olan Dağlık Karabağ sorununda arzu edilen herhangi bir ilerleme sağlamadığı gibi, ekonomik ve sosyal kalkınma göstergelerinde en alt sıralarda yer alan sınır illerinde de ciddi bir izolasyona sebep oldu. İstanbul-Yerevan uçuş koridoru açık olmasına rağmen, kara sınırının kapalı olması ve 1993 öncesi faaliyet gösteren Kars-Gümrü tren seferlerinin durdurulmuş olması; bölge illeri için ciddi bir ekonomik potansiyel taşıyan Ermenistan'la doğrudan ticarete imkân vermiyor; bölgesel düzeyde işbirliği ve diyalogun önünü kesmeye devam ediyor. Ticaret, turizm, sağlık, eğitim ve diğer pek çok sebeple sınır kapılarının açılmasını isteyen ama hareket alanı kısıtlanan bölge insanı, sorunlarını çeşitli vesilelerle dile getiriyor. 2005'te 50.000 Karslı imza toplayarak sınır kapılarının açılması yönündeki ortak taleplerini hükümete iletmış olmasına rağmen, bu girişimden bir sonuç alınamadı. 1993'ten beri sınırın açılması için en somut adım olan ve 2009'da iki ülke arasında imzalanan protokollerde hala onaylanmadıkları için, Türkiye-Ermenistan sınırı kapalı kalmaya devam ediyor.

Böyle bir tablo karşısında, Vakıf olarak, **kapalı sınırın bölge üzerindeki ekonomik ve sosyal etkilerini ölçmek, bölgede kaçırılan fırsatları görünür kılmak ve bölgenin geleceğine dair potansiyelleri ortaya çıkarmak** amacıyla, bağımsız kuruluşlar tarafından yürütülecek bir **bilimsel araştırmaya** ihtiyaç duyduk.

Prof. Dr. Asaf Savaş Akat'ın danışmanlığında, **2012-2013** yıllarında gerçekleştirilen "Türkiye-Ermenistan Sınırının Sosyo-Ekonomik Etkileri" başlıklı çalışma kapsamında, **Bahçeşehir Üniversitesi Ekonomik ve Toplumsal Araştırmalar Merkezi (BETAM)** tarafından farklı sınır bölgeleriyle karşılaştırmalı bir ekonometrik analiz

gerçekleştirilerek, sınırın açılması durumunda bölgede istihdam, farklı sektörlerde yaşanacak gelişmeler ve sosyal yaşama etkileri araştırıldı.

Çalışmanın, **Sosyal Araştırmalar Merkezi (SAM)** tarafından yürütülen kalitatif kısmında ise Kars, Iğdır ve Ardahan illerindeki odalar, yerel yönetimler, kalkınma ajansı temsilcileri, baro temsilcileri, akademisyenler ve sivil toplum kuruluşları da dahil 70 kişi ile derinlemesine görüşmeler yapılarak sanayi ve hizmet sektörü, tarım-hayvancılık, sağlık, gençlik ve eğitim gibi alanlarda veriler toplandı.

Her iki çalışmanın da bulgularını derleyen bu araştırma raporunun, bölge halkının sesini duyurmaya ve iki komşu ülke tarafından geliştirilecek ortak kalkınma projelerine katkı sağlamasını umut ediyoruz.

YÖNETİCİ ÖZETİ

Türkiye'nin Ermenistan ile sınırı 1993 yılından bu yana kapalı olup, bu sınır aynı zamanda Türkiye'nin kapalı tek kara sınırı olma özelliğini taşımaktadır. Bu nedenle Ermenistan'a sınırı olan Kars-Ardahan-Iğdır bölgesi, Türkiye'nin diğer sınır bölgelerine kıyasla çok farklı bir konumda bulunmaktadır. Kapalı sınır, bu bölgeyi doğudan kuşatarken, coğrafi konumuyla da bölgeyi Türkiye'nin batısından ayırmakta ve yalnızlaştırmaktadır. Kapalılığın etkileri toplumsal yapı, ekonomi, sosyal hayat, eğitim, sağlık, kalkınma gibi hemen her alanda kendini göstermektedir.

TİCARET: SINIR KAPISI SADECE BÖLGEYE Mİ KAPALI?

- Türkiye'nin kara sınırı paylaştığı bütün komşu ülkelerle - serbest ticaret anlaşması olsun ya da olmasın - ticaret yapılırken, Ermenistan ve Türkiye arasında resmi ticaret yok denilecek kadar azdır. Ancak, dolaylı yollarla Ermenistan'ın Türkiye'den ithal mal aldığı bilinmektedir. Ermenistan kaynaklarına göre bu miktar **250 milyon ABD doları** civarındadır¹. BETAM çalışmasında da **iki ülke arasındaki potansiyel ticaret hacmi** bu miktara yakın olarak tahmin edilmektedir.² Buna rağmen, **mevcut ticaret Kars-Ardahan-Iğdır bölgesinden yapılamamaktadır**.
- Araştırma kapsamında bölgede yapılan görüşmelerden, Gürcistan ve İran üzerinden dolaylı yollarla yapılmakta olan mevcut ticaretten, bölge halkının haberdar olduğu anlaşılmaktadır. **"Kapı sadece bize kapalı"** yorumlarını bölgedeki esnaf ve işadamlarından duymak mümkündür. 20 yıl öncesine kadar yolcu ve yük taşımacılığında kullanılan Kars-Gümrü Demiryolu'nun geçiş noktası

olan Doğu Kapı'nın kapalı kalmasıyla ticarette bölgenin by-pass edilerek, Ermenistan'ın değil bölgenin cezalandırıldığına dair yaygın bir inanç mevcuttur. Yapımı devam eden Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu bu açıdan bölgede önemsenmektedir.

KAPININ AÇILMASI NE GETİRECEK?

- **Araştırma sonuçları, sınırın kapalı kalmasının tek bedelinin 300 milyon ABD doları ticaret hacmi olmadığını göstermektedir.** Hem teorik hem de ampirik bulgular, açılan sınırlara yakın bölgelerde, **hizmetler** de dahil, bir çok **sektörde canlanma** görüleceğini ve **yeni istihdam olanakları** yaratılacağına işaret etmektedir. Örneğin, bölgenin hemen yanı başındaki Nahçıvan kapısının açılması Iğdır'ın gelişerek nüfusunun Kars nüfusunu geçmesini sağlarken; Suriye ile yapılan serbest ticaret anlaşması ve Irak ile ilişkilerin iyileştirilmesi, Güney Doğu sınırına yakın bölgelerde istihdamın, diğer bölgelere kıyasla önemli ölçüde artmasını sağlamıştır. Raporla sunulan ekonometrik çalışmaya göre Suriye ile imzalanan anlaşma öncesi dönemde, Suriye sınırına yakın bölgelerde istihdam artışları diğer bölgelere kıyasla çok daha düşük düzeyde gerçekleşmektedir. Anlaşma sonrası dönemde ise, bu bölgelerde istihdam artışlarının hızlandığı görülmektedir. Toplulaşma, sektörel çeşitlilik, tedarik zinciri etkileri ile ortalama firma büyüklüğü ve ücret değişkenlerinin kontrol edildiği ekonometrik analizde hizmet dahil tüm sektörlerde canlanma göze çarpmaktadır.
- Model tahminleri, Ermenistan sınırında benzer bir açılımin sağlanması durumunda **sınır bölgesinde özel sektör istihdamının 5 yıl içerisinde yaklaşık üçte bir oranında artacağına işaret etmektedir.** Büyümesi beklenen sektörler arasında perakende ticaret, konaklama ve karayolu taşımacılığı ön plana çıkmaktadır. Çalışma sonuçları sınırın açılmasının **sadece transit ticareti artırmakla kalmayıp, bölge ekonomisinde reel etkileri olacağını göstermektedir.**

1 Ermenistan Devlet İstatistik Kurumu'nun verilerine göre, 2011 yılında Ermenistan'ın Türkiye'den ithalatı 240 milyon ABD doları olarak hesaplanmıştır.

2 BETAM Araştırma Notu 12/135'de kullanılan modele göre (İmamoğlu ve Soybilgen, 2012), Türkiye-Ermenistan arasında potansiyel ticaret hacmi 280 milyon ABD doları olarak tahmin edilmektedir.

SOSYOLOJİK BULGULAR

- Raporda yer alan ekonometrik analiz, sınır açılımı sonrası bölgede iktisadi gelişim yaşanacağına işaret etmektedir. Ancak sınırlar açılrsa dahi bölgenin tarihi ve etnik kökeninden kaynaklanan, sınır ötesi etkileşimleri kısıtlayıcı sosyal unsurlar olup olmadığı sorusuna yanıt vermemektedir. Bu amaçla bölgede yapılan sosyolojik saha çalışması bizlere önemli ipuçları sunmaktadır.
- Araştırma bulguları zorlu kış koşulları, 1980 darbesi sonrası verilen göç ve azalan nüfus nedeniyle bölgede ekonominin gelişemediğini; tarım ve hayvancılık alanlarında ise modern yöntemlere geçilemediği için sorunlar yaşandığını göstermektedir. Göç, bölgenin etnik yapısında da önemli değişimlere neden olmuştur. Zaman içerisinde bölgede yaşayan Kürt nüfus artmış; Iğdır'da nüfusun yarısı, Kars'ta ise yarısından fazlasını Kürt nüfus oluşturmuştur.
- Saha çalışması, bölge halkının, sınır açılımının bölgeye iktisadi olarak fayda getireceğine inandığını ortaya koymaktadır. Ancak bölge halkı kendi istese dahi sınırın açılmasının bir devlet politikası olduğuna, kendilerinin yapabileceği bir şey olmadığına kanaat getirmiş (razı olmuş) görünmektedir. Araştırma kapsamında yapılan derinlemesine görüşmelerde, sınırın kapalı tutulmasıyla Ermenistan'dan ziyade bir nevi bölgenin cezalandırıldığı söylemi öne çıkmıştır. Hem Kars hem de Iğdır'da Kürtlerin sınır açılımına daha sıcak baktığı gözlemlenmiştir. Azeri nüfus ise sınırın açılması konusunda hassastır. Bu kesim Karabağ sorununun çözülmesini önemsemektedir. Diğer taraftan halklar arasında sorun olmadığı, sorunun devletler arasında olduğu da vurgulanmıştır.
- Sosyal araştırma bulguları Ermenistan sınırının sadece Ermenistan'la ilgili olmadığını, bölgedeki kapalılık ve dışlanmışlık algısının bir parçası olduğunu göstermektedir. Bölge halkı kendini ülkenin batısından uzak, ulusal ve uluslararası ticaret hatlarından kopuk ve dışlanmış hissetmektedir. Bölge halkı için sınır, bölgeyi sadece Ermenistan'dan değil aynı

zamanda dış dünyadan da ayırmaktadır. Sınırın açılması dışarıya açılmakla bir anlamda özdeşleşmiştir.

MEVCUT TEŞVİK VE SOSYAL POLİTİKALARIN ETKİLERİ VE SORUNLAR

Ana geçim kaynağı tarım ve hayvancılık olan bölgeye, 6. bölge kapsamında yatırım ve kredi teşvikleri, sosyal transferler ve tarımsal destekler verilmektedir. Araştırma bulgularına göre, bölge halkı bu politikalardan fazla fayda görüldüğüne inanmamaktadır.

- Bölgede kayıt dışılığın yüksek olması, yatırım teşviklerinden faydalanma oranını azaltan faktörlerden biri olarak ön plana çıkmaktadır.
- Yeşil Kart uygulaması gibi sosyal transferlerin çalışanların bir kesimini işgücü dışında kalmaya alıştırdığı, işverenlerin özellikle kayıtlı istihdam etmek üzere işgücü bulmakta güçlük çektiği ifade edilmektedir. Belli sayıda kayıtlı işçi çalıştırma zorunluluğu nedeniyle, işverenler teşviklerden faydalanamadıklarını ifade etmektedir.
- Tarımsal destek ve politikaların teşvik ettiği yeni ürün ve metotların, geleneksel tarım ve hayvancılığa alışık bölge halkı arasında fazla rağbet görmediği ve bu nedenle fazla başarılı olmadığı anlaşılmaktadır.
- Altyapı yetersizliği yatırımların önüne geçen faktörlerdendir. Su kesintisi problemi, yolların iklim koşulları nedeniyle sık sık bozulması, köylerde süt toplama depolarının bulunmayışı sıkça dile getirilmektedir.
- Bölgede kalkınma amaçlı çalışan kurumlara yoğun bir ilgi vardır. Serhat Kalkınma Ajansı (SERKA), Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (TKDK), Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeleri Geliştirme ve Destekleme İdaresi (KOSGEB) gibi kuruluşlara proje önerisi veren, desteklerden ve eğitimlerden faydalananların sayısı gittikçe artmaktadır.
- Şehrin gerek altyapı, gerekse ortak yaşam alanlarına dair yapılması planlanan yeni projeler geleceğe dair ümit vermektedir.

POLİTİKA ÖNERİLERİ

Araştırma sonuçlarına göre, bölge halkı hayatından çok memnun olmasa da bu bölgede kalmak, burada yaşamak ve burayı daha yaşanılır kılmak istemektedir. Bu anlamda devletten beklentiler büyüktür.

- **Bölgenin turizm potansiyelini değerlendirebilmesi için tarihi geçmişine sahip çıkması ve burada yaşamış tüm halklara yeniden kucak açması gerekmektedir.** Kentin tarihi dokusunun korunması, başta **Ani Antik Kenti** olmak üzere ören yerlerinin bakımlarının, arkeolojik yeni kazı ve çalışmaların yapılması zorunludur.
- Turizmin canlanmasına paralel olarak bölgedeki **sağlık hizmetlerinin** de çeşitlenmesi ve iyileştirilmesi gerekmektedir.
- Bölgeden geçmesi planlanan **Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu**'nun yalnızca ticari malların geçtiği bir transit hat olmayacağına, bölgede kurulacak lojistik köy ve merkezlerle bölgeye istihdam yaratacak bir yatırım olduğunun garanti altına alınması oldukça önemlidir.
- Bölgede **hayvancılığın** geliştirilmesi ve modern metotların yaygınlaştırılabilmesi için eğitim ve desteklerin artması, uygulamalı örneklerin getirilmesi ve piyasada tekeli kıracak ve rekabeti sağlayacak tedbirlerin alınması gerekmektedir.
- **Sosyal hayatın** iyileşmesi için insanların bir araya gelebileceği, ailece vakit geçirebileceği, park, eğlence ve alışveriş yeri gibi mekanları arttıracak teşvikler uygulanmalıdır.

Yukarıda önerilen politikalar bölgedeki mevcut iktisadi ve sosyal hayatı iyileştirebilir; ancak sınırın kapalı kalmaya devam etmesi halinde, bölgenin kendi içinde sıkışmış bir bitiş noktası psikolojisinden çıkması mümkün olmayacak, kapalılığın yarattığı problemler devam edecektir. **Bölgenin Türkiye'nin bittiği değil, başladığı yer olması için öncelikle sınır kapılarının açılması, Kars-Gümrü Demiryolu'nun kullanılabilir hale getirilmesi ve bu yolla bölgenin ve Türkiye'nin İpek Yolu üzerinden Uzak Doğu ve Çin'e kadar önünün açılması gerekmektedir.**

KAPALI SINIRIN EKONOMİK ETKİLERİ EKONOMETRİK ANALİZ

I. BÖLÜM

1. KAPALI SINIRIN EKONOMİK ETKİLERİ EKONOMETRİK ANALİZ

Dünyadaki küreselleşme akımından etkilenen Türkiye, 1980’den itibaren ekonomide liberalleşme politikalarını benimseyerek piyasa ekonomisine geçmiş, dışa dönük sanayileşme modeli ile ihracat gelirlerini artırmayı ve yabancı sermayeyi ülkeye çekmeyi hedeflemiştir. Günümüze kadar gelen bu politikaların amacı ekonomiyi dış dünyaya açarak hızlı bir kalkınmayı sağlamaktır. Günümüzde küreselleşmenin sosyal ve ekonomik etkileri hala tartışılmalı da, dışa açılarak kalkınma modelinin dünyanın birçok bölgesinde, özellikle Asya’da, yüksek büyüme ve refah artışını beraberinde getirdiği yadsınmaz.

Dış dünyaya açılmayı başta Avrupa ve diğer gelişmiş ekonomiler ile entegrasyon olarak gören Türkiye, bu ülkelerle ortak ticaret anlaşmaları imzalamış, Avrupa Birliği’ne üyelik hedefi doğrultusunda Gümrük Birliği’ne girmiş ve korumacı politikalarından vazgeçmiştir. Zaman içerisinde, gelişmekte olan ülkelerle de ticari bağları kuvvetlendirmek ve ihracat pazarlarını çeşitlendirmek amaçlanmıştır.

Her ülke için en doğal dış pazar, hiç kuşkusuz ortak sınır paylaştığı komşularıdır. Türkiye gerek tarihsel, gerekse konjonktürel nedenlerle, sınır komşularıyla ilişkilerini resmi düzeyde kısıtlamak zorunda kalmıştır. Soğuk savaş dönemi, Türkiye’nin hem Batı hem de Doğu sınırında komşularıyla ilişkilerini olumsuz etkilemiştir. Soğuk savaş sonrası dönemde ise Doğu ve Güney Doğu’da iç güvenliğe ilişkin tehditler ve dış politikanın gerektirdiği dengelerden dolayı sınır bölgeleri bir anlamda “dışa kapalı” kalmıştır.

“Dışa kapalılık” yalnızca ulusal değil, bölgesel refah ve kalkınma üzerine de olumsuz etkiler yaratıp, sosyal anlamda ciddi sorunlara neden olmaktadır. Dışa açılma ve liberalleşme anlamında ulusal düzeyde ciddi adımlar atan Türkiye’de, üretim merkezleri Batı’ya açılan ticaret yollarına yakın bölgelerde yoğunlaşmış ve bu bölgelerde istihdam olanaklarının artması nüfus yoğunlaşmaları ve göçleri de beraberinde getirmiştir.

2003 yılından itibaren iktidarda olan Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) döneminde Türkiye, Doğu ve Güney Doğu sınırındaki komşularıyla ilişkilerini iyileştirme yoluna gitmiştir. Bu iyileştirme politikasının hedeflerinden biri kuşkusuz, bu pazarlara gelişmiş ve gelişmekte olan diğer ülkelerden önce girerek ticari rekabette üstünlük sağlamaktır. Bu girişim Türkiye’nin ihracat pazarlarını çeşitlendirme çabalarının bir parçası olarak da görülebilir. İçeride, güvenlik tehdidinin azalması ve dışarıda ABD-İrak savaşının bitmesiyle oluşan konjonktürel fırsattan faydalanılarak Irak ile ilişkiler geliştirilmiş, Suriye ve Gürcistan’la dış ticaret anlaşmaları imzalanmıştır. 1993’ten beri kapalı olan Ermenistan sınırının açılması için ise iki ülke arasında 2009 yılında protokoller imzalanmış, fakat yürürlüğe konulamamıştır. Mevcut durumda Türkiye’nin tek kapalı sınırı Ermenistan sınırındadır. Türkiye-Ermenistan arasındaki sınırın kapalı olmasının Türkiye ekonomisine sınırlı bir etki yaptığı tahmin edilmektedir. Ermenistan’ın Türkiye’ye kıyasla küçük bir ekonomi olması ve bu ülke ile olan ticaret potansiyelinin sınırlı olduğu sık sık dile getirilen söylemlerdir. Belki de bu nedenle bu konuda yapılan çalışmaların çoğu sınır açılımının Ermenistan ekonomisi üzerindeki etkilerini konu etmektedir. Meseleye Türkiye açısından bakan kısıtlı sayıda çalışma ise iktisadi etkileri ulusal düzeyde değerlendirmektedir. Bu çalışmada amaç sınır etkisinin ulusal değil, bölgesel ekonomiler üzerindeki etkisini ortaya koymaktır. Ekonomi yazınında sınır açılımlarının yalnızca ulusal düzeyde değil sınıra yakın bölgelerde de etkileri olduğu, özellikle mevcut üretim merkezlerine kıyasla daha az gelişmiş bölgelerde önemli değişikliklere neden olduğu bilinmektedir (Örneğin ABD-Meksika sınırı, Hanson (1996)).

Raporun bu bölümü Türkiye-Ermenistan sınırının “açılması” durumunda Türkiye’nin sınıra yakın bölgelerinde ne gibi iktisadi değişiklikler olabileceğini ekonometrik yöntemlerle sorgulamaktadır. Sınır açılımı bölgenin yalnızca bir transit ticaret yolu olarak kullanılmasına mı yol açacak, yoksa bölgede üretimin ve ticaretin canlanmasını mı sağlayacak? Sınır açılımının bölgede potansiyel istihdam yaratma kapasitesi nedir? Sınır açılımları yaşanan benzer bölge örneklerinde ne gibi etkiler gözlemlenmiştir? Raporun geri kalan bölümünde bölgesel firma ve istihdam verileri kullanılarak bu sorulara yanıt aranmaktadır.

1.1 MEVCUT ÇALIŞMALAR: POTANSİYEL TİCARET

Türkiye-Ermenistan sınır açılımının ekonomik etkileri üzerine yapılan çalışmalar ağırlıklı olarak iki ülke arasındaki potansiyel ticaret miktarı üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu çalışmalarda “yer çekimi modeli” adı verilen ve dış ticaret yazınında geniş bir yer tutan yöntem kullanarak, ülkelerin potansiyel ihracat ve ithalat miktarları tahmin edilmektedir. Bu modellerde milli gelir cinsinden ölçülen ekonomik büyüklükler, ülkelerarası mesafeler ve fiyat farklılıkları ticaret miktarının belirleyici unsurlardır.

Armenian European Policy and Legal Advice Center (AEPLAC) 2005 yılında yaptığı çalışmada Türkiye ve Ermenistan arasındaki ticaret potansiyeli ulusal düzeyde toplam ithalat ve ihracat açısından değerlendirilmektedir. Çalışmada, sınırın açılmasının Türkiye’nin Ermenistan’a olan mevcut ihracatını orta vadede 2,3 katına çıkaracağı tahmin edilmektedir. Armenian International Policy Research Group’dan (AIPRG) Bhagramyan’ın (2007) çalışması benzer bir model kullanarak iki ülke arasındaki ticaret potansiyelini ürün bazında tahmin etmektedir. Çalışma, sınırın açılması sonrası Türkiye’nin ulusal düzeyde ihracatının tarımsal ürünlerde 4,6 kat; kimyasal ürünlerde 3,4 kat; makine ve ulaştırma araçlarında 2,8 kat artacağını; toplamda ise ihracatın, AEPLAC’ın çalışmasına benzer olarak, 2,6 katına çıkacağını iddia etmektedir. Beilock ve Torosyan (2007) ise Türkiye-Ermenistan arasındaki ticaret potansiyelini bölgesel bazda tahmin etmektedir. Bu çalışmada da sınırın açılması durumunda Türkiye’nin Ermenistan’a ihracatının toplamda yaklaşık iki katına çıkacağını göstermektedir, ancak, sınıra yakın bölgelerden yapılan ihracatın çok daha yüksek oranlarda artacağını altı çizilmektedir. Çalışmada bir bölgenin sınıra Ankara’ya kıyasla yüzde 10 daha yakın olmasının, bölgenin ihracatını yüzde 15,6 artıracağı tahmin edilmektedir.

Çalışmaların tahminlerinin büyüklükleri elbette tartışılabilir ancak sınır açılımının Türkiye’nin Ermenistan’la olan ticaretini artıracığı kuşku götürmez. Buna rağmen Ermenistan’ın küçük bir ekonomi olduğu ve bu ülke ile olan ticaret potansiyelinin sınırlı olduğu sıkça dile getirilmektedir. Oysa Ermenistan’ın kişi başı milli

geliri Türkiye’nin son dönemde ilişkilerini geliştirerek ticaret yapmaya başladığı diğer gelişmekte olan ülkelere kıyasla azımsanacak ölçütte değildir. **Tablo 1.1** Türkiye’nin son yıllarda ticaretini geliştirdiği ülkeler için dolar ve satın alma gücü paritesine göre kişi başı milli gelir rakamlarını göstermektedir. Ermenistan’ın kişi başı milli geliri Suriye, Gürcistan, Mısır ve Fas gibi ülkelerle oldukça benzerdir. Ermenistan, gerek gelişmekte olan bir ekonomi olarak, gerekse Kafkasyadaki coğrafi konumu nedeniyle Türkiye için en önemli potansiyel ticaret ortaklarından biridir.

Yukarıda da değinildiği gibi Türkiye-Ermenistan sınır açılımının ekonomik etkilerini inceleyen araştırmalar genellikle iki ülke arasındaki ticaret potansiyelini anlamaya yöneliktir. Sınırlı sayıda çalışma ise Ermenistan’ın milli gelir ve istihdama olan etkilere yoğunlaşmaktadır. Bu çalışmalar Türkiye’nin kazanımlarının ne olacağı sorusuna ulusal düzeyde ihracat potansiyeli ile yanıt vermektedir. Oysa bölgesel düzeyde bu soru çok daha fazla önem kazanmaktadır. Asıl soru sınır bölgelerinin bu açımdan neler kazanacağıdır. Ulusal düzeyde Ermenistan ile ihracatın artması bölgenin ekonomik kalkınmasına mutlaka fayda sağlayacağı anlamına gelmemektedir. Sınır açılımı bölgede talebi ve üretimi canlandırarak istihdam ve gelir artışı sağlayabilir mi? Yoksa ihracat daha çok Batı’daki sanayileşmiş şehirlerden transit bir şekilde sınırı geçerek bölge ekonomisine katkı yapmadan mı gerçekleşecek?

Bu soruların yanıtları kuşkusuz kolay değil ve yalnızca bir kaç faktörle açıklanamaz. Yanıtları aramaya, yakın zamanda gerçekleşmiş benzer sınır açılımlarının bölgesel etkilerinin ne olduğunu sorarak başlayabiliriz. Son yıllarda Türkiye’nin “komşularla sıfır sorun politikası” çerçevesinde başlattığı bir takım girişimler bize daha önce ele geçmemiş bir fırsat sunuyor. Suriye, Gürcistan ve Irak’la yapılan anlaşma ve ikili ilişkilerdeki iyileşme, gümrük vergileri ve vizelerin kaldırılmasına neden olmuş ve daha önce oldukça masraflı olan sınır geçişlerini adeta bir “sınır açılımına” dönüştürmüştür. Bu sınır açılımlarının bölgesel ekonomilere etkilerinin olup olmadığı, bize Ermenistan sınırında da benzer etkiler görülüp görülmeyeceği hakkında önemli ipuçları verebilir.

Tablo 1.1 Kişi Başına Düşen Gelir (2010)

Ülke	Kişi Başı Gelir (ABD Doları)	Kişi Başı Gelir (PPP)
Ermenistan	2.807	5.105
Suriye	2.803	5.041
Irak	4.278	6.156
Gürcistan	2.623	5.064
Mısır	2.776	6.344
Fas	2.850	4.783
Tunus	4.198	9.457

Kaynak: IMF, PPP (Purchasing Power Parity) Satın Alma Gücü paritesine göre hesaplanmaktadır.

1.2 TÜRKİYE'NİN KOMŞULARI İLE YAPTIĞI SERBEST TİCARET ANLAŞMALARI VE TİCARETE ETKİSİ

Türkiye 2000'li yıllarda sınır komşusu olduğu ülkeler ile ilişkilerini iyileştirme yoluna gitti. Batı sınırı ağırlıklı olarak Avrupa Birliği ile ilişkiler bünyesinde şekillenen Türkiye, Doğu sınırını ikili anlaşma ve temaslar yoluyla iyileştirmeyi tercih etti. İlişkileri iyileştirmenin önemli ayaklarından biri ekonomik işbirliği olarak tasarlandı ve bu amaçla serbest ticaret bölgeleri tahsisi ve sınır geçişlerinin kolaylaştırılmasını sağlayan çeşitli anlaşmalar imzalandı. Bu iyileştirme girişimlerinden bazıları başarılı olurken, bazıları çeşitli nedenlerle askıya alınmak zorunda kaldı.

Türkiye ile Suriye arasında 22 Aralık 2004 tarihinde imzalanan Serbest Ticaret Alanı Tesis Eden

Ortaklık Anlaşması'nın onaylandığına ilişkin Bakanlar Kurulu Kararı, 6 Kasım 2006 tarih Resmi Gazete'de yayınlandı. Anlaşma, 1 Ocak 2007 tarihinde yürürlüğe girdi. Ancak Suriye'de yaşanan iç savaş kaynaklı sorunlar, Ortaklık Anlaşması'nın, taraflar arasında, Aralık 2011'den bu yana askıya alınmasına neden oldu.

Türkiye ile Gürcistan arasındaki Serbest Ticaret Anlaşması, 21 Kasım 2007 tarihinde Tiflis'te imzalandı. Bakanlar Kurulunca onaylanarak 24 Eylül 2008 tarihli Resmi Gazete'de yayımlanan anlaşma 1 Kasım 2008 tarihinde yürürlüğe girdi ve halen yürürlükte kalmaya devam ediyor.

Türkiye ile Irak arasındaki ticari ilişkiler ABD'nin Irak'a uyguladığı ambargo nedeniyle uzun zaman kısıtlı kalmıştı. ABD'nin ambargoyu 2003'te kaldırmasıyla ticarete bir miktar

Tablo 1.2 Suriye ile Ticaret

Yıl	İhracat (ABD Doları)	İthalat (ABD Doları)	Ticaret Hacmi (ABD Doları)	İhracatta Değişim
2003	410.754.941	261.192.525	671.947.466	
2004	394.782.934	247.551.083	642.334.017	-0,04
2005	551.627.266	142.584.952	694.212.218	0,40
2006	609.417.000	187.249.765	796.666.765	0,10
2007	797.765.944	259.282.472	1.057.048.416	0,31
2008	1.115.012.521	323.697.386	1.438.709.907	0,40
2009	1.421.636.808	221.453.649	1.643.090.457	0,27
2010	1.844.604.582	452.493.426	2.297.098.008	0,30
2011	1.609.861.216	336.646.450	1.946.507.666	-0,13
2012	502.822.422	67.448.462	570.270.884	-0,69

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri

Tablo 1.3 Gürcistan ile Ticaret

Yıl	İhracat (ABD Doları)	İthalat (ABD Doları)	Ticaret Hacmi (ABD Doları)	İhracatta Değişim
2003	155.069.890	268.562.037	423.631.927	
2004	199.699.417	300.283.826	499.983.243	0,29
2005	271.828.491	289.834.040	561.662.531	0,36
2006	407.961.988	344.813.499	752.775.487	0,50
2007	646.082.289	289.568.059	935.650.348	0,58
2008	997.844.225	525.040.558	1.522.884.783	0,54
2009	762.977.449	285.485.781	1.048.463.230	-0,24
2010	769.270.906	290.725.481	1.059.996.387	0,01
2011	1.092.320.553	314.352.211	1.406.672.764	0,42
2012	1.254.017.868	180.067.555	1.434.085.423	0,15

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri

canlanma olsa da, Irak içerisinde 2007 yılına kadar süren güvenlik problemleri ticareti sınırlamaya devam etti. Dışişleri Bakanlığı, Irak ile güvenlik probleminin ancak 2007 yılında aşıldığını belirtiyor.

Türkiye aynı dönemde Ermenistan ile ilişkilerini de iyileştirme yolunda önemli çaba harcadı. 1993 yılından beri kapalı olan sınırı açmak için 2009 yılında iki ülke arasında imzalanan protokol, ülkelerin parlamentolarında onaylanmadığı için yürürlüğe konamadı. Bu nedenle sınır hala kapalı kalmaya devam ediyor ve Türkiye Ermenistan'a ticaret ambargosu uyguluyor.

Suriye ve Gürcistan ile imzalanan serbest ticaret anlaşmaları ve Irak ile güvenlik probleminin aşılması ilişkilerin iyileşmesi ticaret alanında önemli değişimlere neden oldu. Türkiye'nin Suriye ile ticaret hacmi, anlaşmanın yürürlüğe girdiği 2007 yılından itibaren yılda ortalama yüzde 35 oranında arttı. 2009 yılında küresel krizin etkisiyle ticarete bir miktar azalma olsa da, 2010 yılında anlaşma öncesine kıyasla ticaret hacmi yaklaşık 3 katına çıkmış durumdaydı. Anlaşmanın siyasi nedenlerle 2011 sonunda askıya alınması ile ticaret hacminde yaşanan kazanımlar tamamen kaybedildi. **Tablo 1.2**, 2003-2012 yılları arasında iki ülke arasındaki ticaret hacmini göstermektedir. Ticaret anlaşması Türkiye açısından ithalattan çok ihracatta önemli artışlara neden oldu. 2006 yılında 610 milyon dolar olan ihracat, 2010 yılında 3 kat artarak 1,8 milyar dolara kadar çıktı. 2011 yılında 1,6 milyar dolar olan ihracat, serbest ticaret

anlaşmasının askıya alınması sonucu 2012 yılında 500 milyon dolara geriledi.

Gürcistan ile yapılan serbest ticaret anlaşması da oldukça etkili oldu. **Tablo 1.3**, 2003-2012 yılları arasında Türkiye-Gürcistan ticaret hacmini göstermektedir. Anlaşma öncesi yılda ortalama yüzde 22 oranında artan ticaret hacmi, anlaşmanın yürürlüğe girdiği yıl olan 2008'de yüzde 62 oranında arttı. Küresel krizin etkisiyle 2009-2010 döneminde azalan ticaret, 2011 yılında tekrar canlandı. Ticaret anlaşması Suriye ile olduğu gibi, ithalattan çok, ihracat üzerinde etkili oldu. Gürcistan'a yapılan ihracat 2006 yılında 0,4 milyar dolardan 2012 yılında 1,2 milyar dolara, yani yaklaşık 3 katına çıktı.

Irak ile Türkiye arasında imzalanmış bir serbest ticaret anlaşması olmasa da ilişkiler açısından önemi olan iki tarihin ticaret hacminde yarattığı etki **Tablo 1.4**'de görülmektedir. 2003 yılında ABD'nin ambargosunun kalkması sonucu Irak ile ticaret hacmi bir anda sıçrama yaparak ilk yıl 2 katından fazla, ikinci yıl ise yüzde 43 oranında arttı. Sonraki yıllarda yatay seyreden ticaret 2008 yılında, Dışişleri Bakanlığının ifadesiyle "Irak ile güvenlik probleminin aşılmasının ardından" 2012 yılına dek yılda ortalama yüzde 30 arttı. Irak örneği serbest ticaret anlaşması olmadığı durumlarda dahi, ticaretin önündeki siyasal ve güvenliğe dair engellerin ortadan kalkmasının bölgenin ekonomik ilişkilerini doğrudan etkilediğini açıkça ortaya koyuyor.

Tablo 1.4 Irak ile Ticaret

Yıl	İhracat (ABD Doları)	İthalat (ABD Doları)	Ticaret Hacmi (ABD Doları)	İhracatta Değişim
2003	829.057.535	41.656.316	870.713.851	
2004	1.820.801.885	145.575.276	1.966.377.161	1,20
2005	2.750.080.410	66.434.079	2.816.514.489	0,51
2006	2.589.352.496	121.744.804	2.711.097.300	-0,06
2007	2.844.767.091	118.702.423	2.963.469.514	0,10
2008	3.916.685.263	133.056.004	4.049.741.267	0,38
2009	5.123.406.267	120.558.160	5.243.964.427	0,31
2010	6.036.362.316	153.475.601	6.189.837.917	0,18
2011	8.310.129.576	86.753.336	8.396.882.912	0,38
2012	10.822.503.458	149.327.537	10.971.830.995	0,30

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri

Raporun geri kalanında ticaret anlaşmaları ve siyasal ilişkilerde düzelmelerin yaşandığı dönemi sınırın “açık” olduğu ya da “açıldığı” dönem olarak adlandıracağız. Elbette bu daha önce o bölgelerde sınırın, Ermenistan örneğinde olduğu gibi, tam anlamıyla kapalı olduğu anlamına gelmiyor. Ancak ticaret açısından önceki dönemlerdeki hacmin görece küçük olduğunu ve değişimlerin bölgesel bir açılıma işaret ettiğini vurgulamak amacıyla böyle bir tanımlamaya gideceğiz.

1.3 DIŞ TİCARET ANLAŞMALARININ BÖLGESEL EKONOMİLER ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Türkiye'nin Doğu sınırındaki komşu ülkelerle ilişkileri iyileştirme politikasının dış ticaret üzerindeki belirgin etkisi, sınıra yakın bölgelerde ekonomik ve sosyal dinamiklerin değişmesine neden olabilir. Türkiye 1996 yılında girdiği Gümrük Birliği nedeniyle, Batı sınırından ve limanlarından Avrupa Birliği ülkeleriyle yoğun olarak ticaret yapmaktadır. Türkiye sanayi de ağırlıklı olarak Batı bölgesinde ve limanlara yakın merkezlerde (İstanbul, Bursa, Kocaeli gibi) yoğunlaşmaktadır. 2007 yılından sonra Doğu sınırına komşu ülkelerle dış ticarete adeta bir patlama yaşanmış olması, sanayinin bu sınırlara yakın bölgelere doğru kaymasına ya da bu bölgelerde yeni yoğunlaşmalara neden olmuş olabilir mi?

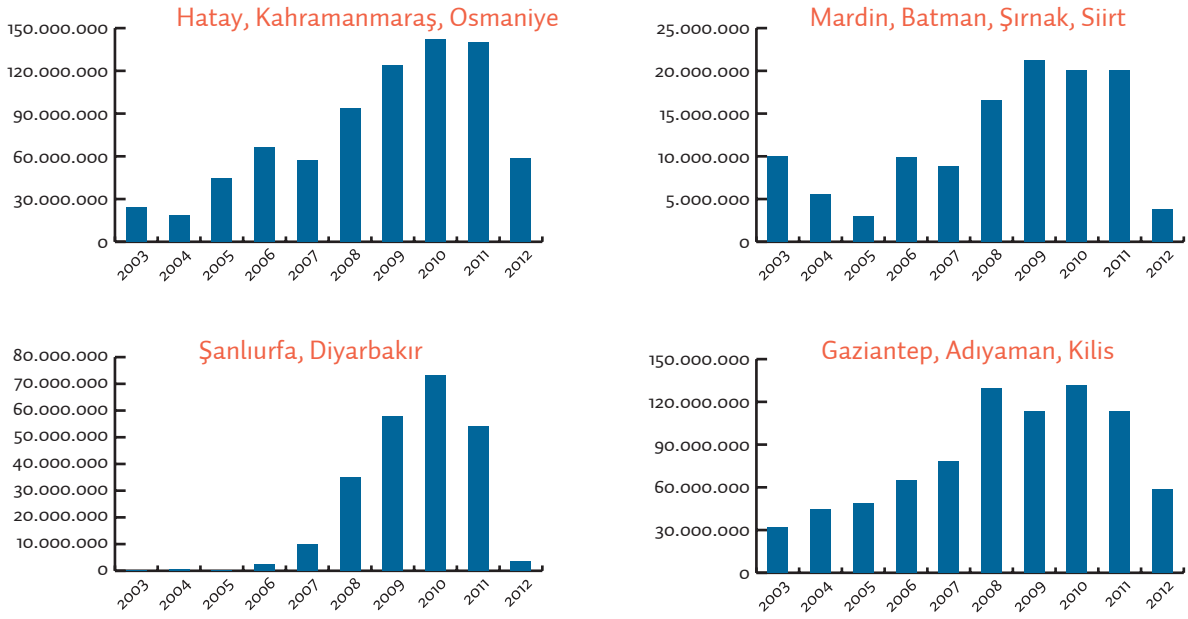
Dünyada bir çok ticaret anlaşmasının bölgesel ekonomilere etkileri olmuştur. Örneğin,

Meksika'da Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması'nın (NAFTA) imzalanması üretim merkezini başkente yakın Orta Meksika'dan, ABD sınırına yakın olan Kuzey bölgesine kaydirmiştir (Hanson (1998)). Çin'de sanayi üretimi ağırlıklı olarak ihracat yapan limanlara yakın kıyı şehirlerinde gerçekleştirilmekte, orta ve iç bölgelerde daha ziyade tarımsal üretim yapılmaktadır. Doğu ve Güney Avrupa'nın Avrupa Birliği ile olan ilişkileri üretim merkezlerini zaman içerisinde bu bölgelere doğru kaydirmektedir (Crozet (2004), Combes (2004)). Raporun bu bölümünde benzer bir dönüşümün Türkiye'nin Doğu bölgelerinde gerçekleşip gerçekleşmediği sorusuna yanıt arıyoruz.

1.3.1 Bölgesel İhracata Etki

Öncelikle Türkiye'nin 2007'de Suriye ile imzaladığı ticaret anlaşmasının yalnızca ulusal ihracatı değil, bölgeden yapılan ihracatı da etkilediğinin altını çizmek gerekir. **Şekil 1.1** sınıra komşu bölgelerden Suriye'ye yapılan ihracatı gösteriyor. Tüm bölgelerde anlaşmanın imzalandığı 2007 yılından itibaren ihracat hızla artıyor. 2011 yılında anlaşma öncesi döneme kıyasla bölgelerin toplam ihracatı 2 katından fazla artış gösteriyor ve bu dört bölgenin toplam ihracat içerisindeki payı, 2007 öncesinde ortalama yüzde 17'den, 2007 sonrasında yüzde 22'ye çıkıyor. 2012 yılında ise Suriye'deki iç savaş nedeniyle ticaret anlaşması askıya alınınca gerek ulusal gerek bölgesel düzeyde ihracat anlaşma öncesi seviyelere geri dönüyor.

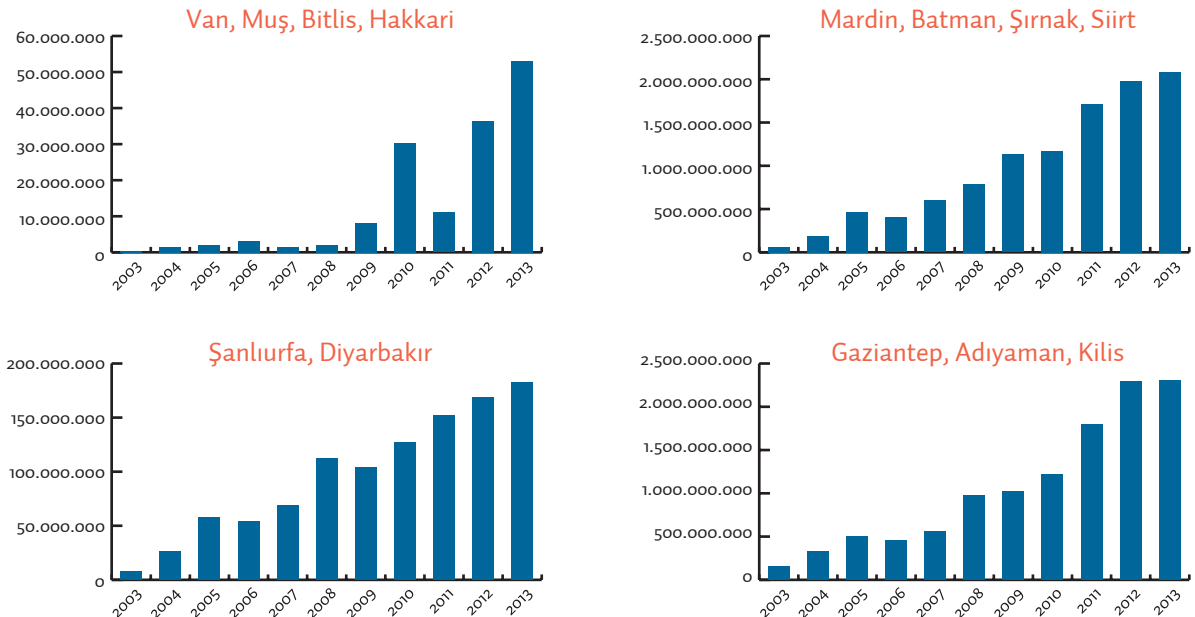
Şekil 1.1 Sınır Bölgelerinden Suriye'ye İhracat (2003-2012) (ABD Doları)



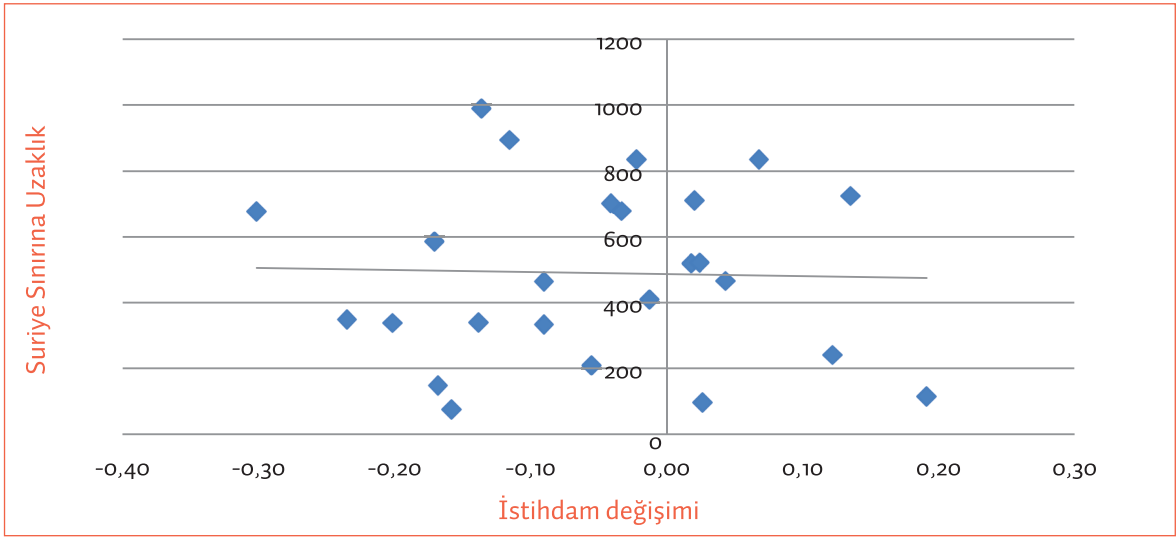
Irak ile olan ticaretle de bölgenin önemli bir payı var. Şekil 1.2 Irak sınırına yakın olan bölgelerden yapılan ihracat miktarını gösteriyor. Irak ile ihracat tüm bölgeler için düzenli bir artış gösteriyor, ancak bu artış ulusal ihracattaki artıştan daha yüksek. Şekildeki dört bölgenin toplam ihracat içerisindeki payı, 2007 öncesinde ortalama yüzde 32'den, 2007 sonrasında yüzde 43'e çıkıyor. Bu artışta özellikle Mardin ve Antep bölgelerinin öne çıktığını not edelim.

Her iki ülkeye olan ihracatta da yalnızca ulusal düzeyde değil, sınıra yakın bölgelerde de ihracatta önemli ölçüde artış olduğunu görüyoruz. Hatta bazı bölgelerde bu artış ulusal düzeyin oldukça üzerinde gerçekleşebiliyor. Yukarıda bahsi geçen bölgelerin Türkiye'de yaratılan katma değer açısından oldukça alt sıralarda oldukları göz önüne alındığında canlanan ticaretin bölgesel açıdan önemi daha da artıyor.

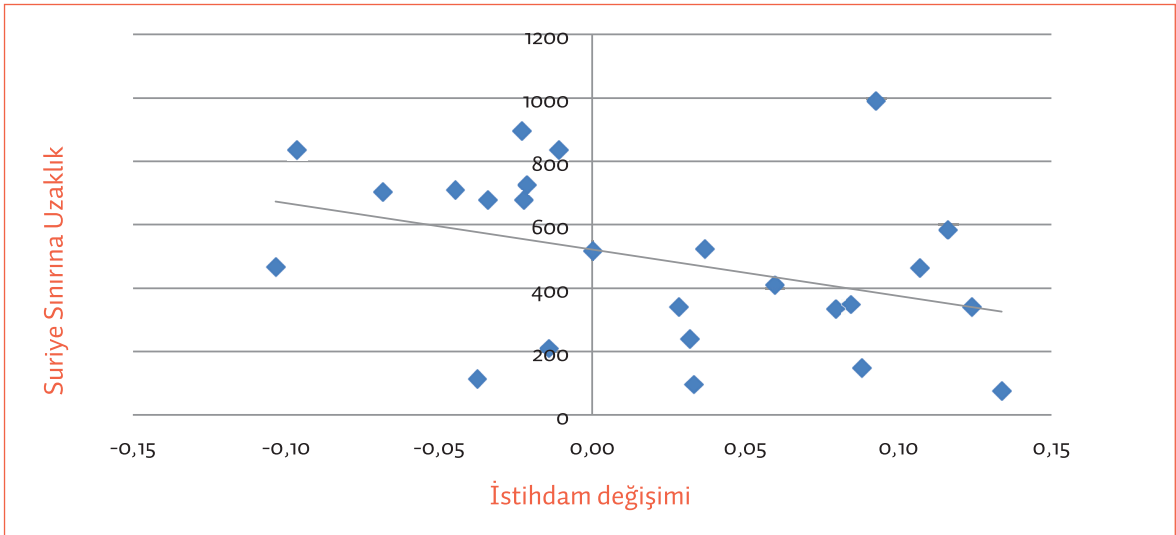
Şekil 1.2 Sınır Bölgelerinden Irak'a İhracat (2003-2012) (ABD Doları)



Şekil 1.3 İstihdam Değişimi ve Sınıra Uzaklık (2003-2006)



Şekil 1.4 İstihdam Değişimi ve Sınıra Uzaklık (2006-2010)



Kaynak: TÜİK, YSHİ - Yıllık Sanayi ve Hizmet İstatistikleri.

Not: Suriye sınırına uzaklık her bölgedeki il merkezlerinin km olarak karayolundan ölçülmüş sınır kapısına en yakın uzaklıklarının ortalamasıdır. İstihdam değişimleri her dönem için yıllık ortalama değişimi göstermektedir.

1.3.2 Bölgesel İstihdama Etki

Canlanan ticaretin bölge ekonomisine katkısı, bölgeden ihracatı yapılan malların üretimindeki artışla kısıtlı değil. Sınır açılımından sonra, toptan ve perakende ticaret, ulaştırma, konaklama gibi hizmet sektörleri başta olmak üzere diğer sektörlerde de canlanma ve istihdam artışlarının gerçekleşmesi muhtemeldir. Dış ticaret anlaşmalarının 2007 yılında gerçekleştiği düşünüldüğünde,

anlaşmaların yapıldığı yıldan önceki ve sonraki dönemde bölgesel istihdam değişimlerinin nasıl seyrettiği sınır bölgelerindeki ekonomik etkiyi anlamak bakımından oldukça önemlidir. Eğer anlaşma sonrası artan ticaret sınır bölgelerinde gerçekten ekonomik bir gelişmişliğe yol açıyorsa, bunun bölgesel istihdam rakamlarına yansımaları gerekir. Nitekim, Türkiye'nin Güney ve Doğu Anadolu'daki sınır bölgeleri için işsizlik ve göç önemli sorunların başında gelmektedir.

Şekil 1.3 ve **Şekil 1.4** Türkiye'nin 26 bölgesinde özel sektördeki istihdam değişimlerini ve bunların sınıra olan uzaklıkları ile ilişkisini, anlaşmaların yapıldığı 2007 yılından önceki ve sonraki iki farklı dönemi göstermektedir. İlk dönem olan 2003-2006 döneminde bölgesel istihdam artışları ile sınıra uzaklık arasında ters orantılı fakat oldukça zayıf bir ilişki göze çarpmaktadır. İstihdam artışları sınıra yakın bölgelerde, diğer bölgelere kıyasla, bir miktar daha yüksek gerçekleşmiş görünmektedir.¹ Anlaşmanın sonrası dönemde (2006-2010) ise sınıra yakın bölgelerde, istihdam artışlarının diğer bölgelere kıyasla oldukça yüksek gerçekleştiği ve aradaki ilişkinin belirgin bir şekilde güçlendiği görülmektedir. Başka bir deyişle, serbest ticaret anlaşması sonrası, sınıra yakın bölgelerde, diğer bölgelere kıyasla, istihdam daha fazla artmıştır.

Yukarıdaki şekillerden yola çıkarak, bu istihdam artışlarına yalnızca dış ticaret anlaşmalarının etkisi olmuştur demek mümkün değildir. Bölgesel ve sektörel bir takım faktörlerin yanında, firmaların coğrafi olarak konumlanma ve büyüme kararlarını etkileyen faktörleri de hesaba katmak gerekir. Takip eden bölümde, bu faktörlerin neler olduğunu özetlenmekte, bunları hesaba katan bir model tasarlanmakta ve ekonometrik yöntemlerle sınır açılımlarının bölgesel ve sektörel istihdam artışlarına etkisine dair tahminler geliştirilmektedir.

1.3.3 Kuramsal Çerçeve

Ticaret teorisinin en temel argümanlarından biri sınır engellerinin kaldırılmasıyla, ülke ekonomisinde kaynak dağılımının yeniden düzenlenerek daha verimli kullanımının sağlanacağı ve böylece bölgede verimliliğin ve devamında da refah seviyesinin artacağıdır. Ricardo'nun klasik argümanına göre kaynak dağılımının yeniden düzenlenmesinden kasıt, her ülkenin görece avantajı olan ürünler üzerinde uzmanlaşmasının sanayi üzerinde meydana getirdiği yapısal dönüşümdür. Ancak dış ticarete açılmanın yalnızca ürün dağılımı değil, firmalar arası üretim dağılımının yeniden düzenlenmesi yoluyla da verimliliğe katkıları olması mümkündür. Melitz, 2003 yılında

yayınlanan çalışmasında, kapalı bir ekonomiden açık ekonomiye geçiş sırasında firmalar arasında kaynak dağılımının düşük verimliden yüksek verimliye doğru değiştiğini göstermektedir. Bu modele göre yüksek verimli firmaların ihracat yaparak üretimlerini artırmaları, düşük verimli firmaların ise pazar payı kaybederek piyasadan çıkması sonucu ekonomide toplam verimlilik artmaktadır.

Gerek uzmanlaşma, gerekse firmalar arası dağılımın getirdiği yapısal dönüşüm ve verimlilik artışları, ülke bazında olduğu kadar bölgesel bazda da meydana gelebilir. Dış ticaret yollarına erişim ve sınıra yakınlık, ülke içerisinde üretim merkezlerinin bölgesel dağılımının önemli belirleyicilerindedir. Krugman, 1991 yılında yayınlanan çalışmasında, sınıra yakın bölgelerin dış pazarlara erişiminin diğer bölgelere kıyasla daha az maliyetli olmasının, bu bölgelerde sanayi merkezlerinin yoğunlaşmasına yardımcı olabileceğini göstermektedir. Ulaştırma maliyetinin mesafeyle bağlantılı olması, üreticilerin pazara yakın merkezlerde yoğunlaşmasını teşvik etmektedir. Tarihsel olarak büyük şehirlerin ve üretim merkezlerinin, limanlara ve su yollarına yakın konumlanmış olması buna bağlanabilir. Ancak pazara yakınlık, üretim merkezlerinin oluşumunda tek belirleyici değildir.

Sanayi yoğunlaşmaları, sektörlerin birbiriyle olan dikey ve yatay ilişkileri ile ilintilidir. Sektörler arası ileri--geri bağlantılar (backward-forward linkages), başka bir deyişle sektörlere hammadde ve girdi sağlayan (geri bağ) sektörler ile üretilen malı satın alan diğer sektörlerin (ileri bağ) coğrafi konumları, firmaların yerleşim yeri seçiminde önemli rol oynamaktadır. Bu bağların önemini gösteren çalışmalar arasında Krugman ve Venables (1995) ve Venables (1996) gösterilebilir. Ülke sanayinde bu bağların rolü önemli ise, dış ticarete açılan sınır bölgelerinde bu bağların eksikliği ya da güçsüz oluşları, yeni firmaların bu bölgelere gelme kararlarını olumsuz yönde etkileyebilir. Tedarik zincirinin güçlü olmayışı, halihazırda az gelişmiş bölgelerin dinamiklerini yavaşlatan bir unsurdur.

Bölgesel düzeyde sektörlerin dağılımını etkileyen bir diğer faktör dışsallıktır. Sektörlerin (firmaların) yoğunlukla bir arada olduğu merkezlerde

¹ Sınıra yakın bölgeler oldukça küçük olduğunda buralardaki istihdam artışları yüzde değer olarak elbette daha büyük gerçekleşmektedir.

altyapı paylaşımı, bilgi yaygınlaşması, teknoloji transferleri gibi nedenlerle pozitif dışsallık etkileri meydana gelebilir. Bu nedenle zaman içerisinde belirli coğrafi merkezlerde firma ve sektörlerin kümeleşmeleri (agglomeration) görülür. Kümeleşme, yeni coğrafi merkezler kurulmasındansa, halihazırdaki merkezlerin niye giderek büyüdüğüne ilişkin ekonomi yazınındaki önemli argümanlardan biridir. Bu argümanın doğruluğu yönünde kanıt bulan çalışmalar arasında Gleaser (1992) ve Henderson (1995) gösterilebilir.

Herhangi bir sınır bölgesinin ticarete açılmasının bu bölgede yeni üretim merkezleri oluşturup oluşturmayacağı, ya da mevcut merkezlerin sınıra yakın hangi bölgeleri cazip kılacağı, yukarıda bahsedilen etkilerin ülke sanayi içerisindeki önemine bağlıdır. Bu raporda bahsi geçen etkileri ölçebilmek amacıyla, Türkiye’de istihdamın bölgesel ve sektörel değişiminin, ticarete açılan sınırlara olan uzaklık, ileri-geri bağlantılar, kümeleşme etkileri ve bazı kontrol değişkenleri ile ilişkisini 2006 öncesi ve sonrası iki dönem altında inceliyoruz. Yöntem olarak Hanson’ın 1998 yılında yayınlanan çalışmasındaki ampirik modelden faydalanıyoruz. Raporun geri kalan bölümünde önce ampirik model kısaca tasvir ediliyor, daha sonra kullanılan veriler özetlenerek sonuçlar sunuluyor.

1.3.4 Ampirik Model

Bu bölümde Hanson (1998) takip edilerek, firma istihdamı firmaların kar maksimizasyonu denklemi yardımıyla tahmin edilmektedir. Herhangi bir bölge ve sektördeki istihdam, o bölge ve sektörde üretimde kullanılan faktörlerin fiyatlarına, üretilen malın pazarlara ulaşım maliyetine, üretilen malın fiyatına ve yukarıda belirtilen ileri-geri bağlantılar, sektörel çeşitlilik ve kümeleşme gibi dışsal faktörlere bağlıdır. Kullandığımız model istihdam değişimlerini yukarıda belirtilen değişkenlerin bir fonksiyonu olarak tanımlamaktadır. Burada ulusal düzeydeki şokların etkilerinden arındırmak için değişkenlerdeki ham değişimlerden ziyade görece değişimleri kullanmak daha doğru olacaktır. Buradan yola çıkarak bölge ve sektörel düzeydeki istihdamın, her bir sektör için ulusal düzeydeki istihdama oranı alınarak bağımlı değişken olarak görece istihdam tanımlanmıştır. Görece istihdamdaki değişimler, diğer değişkenlerin bir fonksiyonu olarak aşağıdaki şekilde yazılabilir.

Görelİ İstihdam Değişimi = F (Görelİ Ücret, Görelİ Firma Büyüklüğü, İleri-Geri Bağlantılar, Sektörel Topplulaşma, Sektörel Çeşitlilik, Görelİ Ulaşım Maliyeti)

Elimizdeki veriler yardımıyla, bu denklemin sağ taraftaki değişkenler için ima ettiği katsayılar panel regresyon yöntemiyle bulunarak, her bir değişkenin görece istihdam değişimine birim etkisi hesaplamak mümkündür. Çalışmada veri olarak, TÜİK tanımlamasına göre NUTS₂ düzeyindeki bölgelerde, Nace Rev. 2.1 endüstriyel sınıflamasının ikinci kategorisinde mevcut tüm sektörler için istihdam ve ücret verileri kullanılmıştır. Veri setinde 26 bölge ve 99 sektör mevcuttur. Görece ulaşım maliyeti, her bir bölgenin sınıra olan uzaklığının o bölgedeki sektörel istihdam oranları ile ağırlıklandırılması yöntemiyle hesaplanmıştır. Suriye için bölgelerin sınır üzerindeki tüm kapılara olan ortalama uzaklıkları, Irak için ise Habur kapısına olan uzaklıklar kullanılmıştır.

1.3.5 Analiz Sonuçları

Yukarıda özetlenen ampirik modele dair katsayıları ve istatistiki anlamlılık düzeylerini gösteren panel regresyon sonuçları **Tablo 1.5 Regresyon Sonuçları**’te özetlenmektedir. Tablo’nun ilk sütunu dış ticaret anlaşması yapılmadan önceki (2003-2006) dönemde istihdam değişimleri üzerindeki etkileri, ikinci sütun ise anlaşma yapıldıktan sonraki dönemde (2006-2010) istihdam değişimleri üzerindeki etkileri gösteriyor.² Dışsal faktörlerin de regresyona dahil edildiği analizin sonuçları, her iki dönemde de istihdam değişimi üzerinde en etkili faktörlerin, bölgesel ve sektörel kümeleşme ile sınıra uzaklık olduğunu gösteriyor. Nitekim her iki değişkenin katsayısı da istatistiki olarak anlamlı.

Şüphesiz analizin en ilginç değişkeni sınıra olan uzaklığı temsil eden Suriye ve Irak (Habur) değişkenleridir. Anlaşma öncesi, 2003-2006 döneminde, Suriye sınırına olan uzaklık değişkeninin katsayısı pozitif. Bu katsayının pozitif olması istihdamın Suriye sınırına uzak olan bölgelerde arttığına işaret ediyor. Sınıra uzaklığın ulaştırma maliyetini artırdığını düşünürsek, Suriye sınırındaki bölgelerin, ticaret anlaşması olmayan

2 Tüm regresyonlar sektörel kukla değişkenini içermektedir.

Tablo 1.5 Regresyon Sonuçları

	2003-2006	2006-2010
Görelî Ücret	-0,0531 (0,049)	0,0109 (0,040)
Firma Büyüklüğü	0,0101 (0,042)	-0,0113 (0,035)
İleri-Geri Bağlar	0,0639 (0,058)	-0,0145 (0,045)
Kümeleşme	-0,136** (0,058)	-0,167*** (0,040)
Çeşitlilik	0,759 (0,813)	0,112 (0,514)
Irak (Hapur)	0,266 (0,302)	0,105 (0,175)
Suriye	0,227*** (0,078)	-0,135** (0,060)
Bölge Kukla Değişkeni	Var	Var
Sektör Kukla Değişkeni	Var	Var
Gözlem Sayısı	947	969
R ²	0,186	0,140
Düzeltilmiş R ²	0,160	0,112

Notlar: Bağımlı değişken NUTS2 bazında 26 bölgedeki Nace Rev 1.1 sektörlerinde belirtilen yıllar arasındaki istihdam değişimidir. Regresyonda sabit etki modeli kullanılmıştır. Düzeltilmiş (robust) standart sapmalar parantez içindedir. *(p<.10), **(p<0.05), *** (p<0.01)

dönemde, Batı bölgeleri ve limanlara olan uzaklıkları dolayısıyla ticaret maliyetlerinin yüksek olduğunu ve bunun bölgesel istihdamı sınırladığını söyleyebiliriz. Oysa ki sınır anlaşması yapılan, sınırın bir anlamda ‘açıldığı’ dönemde bu katsayı işaret değiştirerek negatife dönüyor. Bir başka deyişle bu dönemde istihdam değişimi ile sınıra uzaklık arasındaki ilişki tersine dönüyor ve 2006-2010 yılları arasında sınır bölgelerinde istihdam artışları diğer bölgelere kıyasla daha yüksek oranlarda gerçekleşiyor. Sınıra yakın bölgelerin, pazara yakın ve dolayısıyla ulaşım maliyetlerinin daha düşük olması nedeniyle, serbest ticaret anlaşmasından daha fazla etkilendiği ve bu dönemde istihdamın bu bölgelerde görelî olarak daha fazla arttığını söyleyebiliriz.³

Sınıra uzaklık değişkeninin katsayısının işaretinin yanında büyüklüğü de iki dönem arasında fark gösteriyor. Sınır açılımdan sonraki

dönemde etkinin mutlak değeri olarak bir miktar zayıfladığı, yaklaşık 0,227’den 0,135’e düştüğü görülüyor. Bu rakam, sınırın açılmasından sonraki dönemde (2006-2010) diğer bölgelere kıyasla Suriye-Irak sınırına bir standart sapma kadar daha yakın olan bölgelerde, görelî istihdamın yılda ortalama 2,6 yüzde puan daha fazla arttığı anlamına geliyor (diğer değişkenler aynı kalmak koşuluyla). Örneğin, TRC1 Gaziantep, Şanlıurfa Bölgesi, Suriye-Irak sınırına TR51 Ankara bölgesine kıyasla 2,5 standart sapma kadar daha yakındır. Diğer tüm koşullar aynı olmak kaydıyla, sınır açılımdan, sektörlerin ortalama görelî istihdam artışına katkısı Gaziantep’te Ankara’ya kıyasla yılda 6,5 yüzde puan daha yüksektir.⁴

3 Bu noktada regresyon analizinde bölgesel kukla değişkenlerinin kullanıldığını, dolayısıyla bölgeler arası büyüklük farklarından kaynaklanan etkilerin kontrol edildiğini not edelim.

4 Veride Suriye sınırına uzaklık değişkeninin standart sapması 0,77’dir. Uzaklıkta 1 standart sapma kadar azalma görelî istihdamda $-0,135 \times -0,77 = 0,104$ ’lük artışa neden olmaktadır. Bu da yılda ortalama 2,6 yüzde puana denk gelmektedir ($10,4/4=2,6$). TRC1 Gaziantep, Şanlıurfa Bölgesi, Suriye-Irak sınırına TR51 Ankara bölgesine kıyasla 2,5 standart sapma kadar daha yakındır. Diğer tüm koşullar aynı olmak kaydıyla sınırın sektörlerin ortalama görelî istihdam artışına katkısı Gaziantep’te Ankara’ya kıyasla yılda $2,6 \times 2,5 = 6,5$ yüzde puan daha yüksektir.

İstihdam değişimleri üzerinde etkili olan diğer değişkenin, kümeleşme değişkeninin, katsayısının analize konu olan her iki dönemde de negatif olduğu görülüyor. Sektörel kümeleşmenin yoğun olduğu bölge ve sektörlerde, göreceli istihdam artışlarının nispeten daha düşük düzeyde kaldığı ya da azaldığı anlaşılıyor. Teoride bu değişkenin katsayısının, pozitif dışsallık etkileri nedeniyle, artışa işaret etmesi, kümeleşmenin yoğun olduğu bölgelerde istihdam artışlarının yüksek olması beklenir. Kümeleşme etkisinin beklenenin ters yönde olması, bir anlamda, Türkiye’de bölgesel ve sektörel kümeleşmenin ideal düzeyin üzerinde olduğuna işaret ediyor. Mevcut üretim merkezlerinin bu açıdan olması gerektiğinden daha yoğun bir yapılaşma içerisinde olduğu, sanayi ve yeni yatırımların daha az yoğunlaşmış bölge ve sektörlerle kaymakta olduğu anlaşılıyor.

Tablo 1.5 Regresyon Sonuçları’deki diğer değişkenlerin katsayılarına ilişkin bulgular bunların istihdam değişimine etkisinin istatistiki olarak anlamlı olmadığını gösteriyor. Ücret değişkeninin katsayısının 2003-2006 döneminde negatif iken, 2006-2010 döneminde pozitif dönmesi, bu dönemde istihdam artışlarının nispeten yüksek ücret ödeyen firmaların olduğu bölgelerde gerçekleştiğini ima ediyor. Firma büyüklüğü değişkenin ikinci dönemde negatife dönmesi istihdam artışlarının nispeten daha küçük firmalarda gerçekleştiğine işaret ediyor. Sektörel çeşitlilik katsayısı ise her iki dönemde de pozitif ve bu çeşitliliğin nispeten düşük olduğu bölgelerde istihdam artışları olduğuna işaret ediyor. Ancak katsayılar istatistiki olarak anlamlı olmadığı için bu değişkenlerin istihdam üzerinde önemli bir etkileri olmadığını altını çizmemiz gerekiyor.

Sınır uzaklık değişkeni Habur sınır kapısı ve Suriye sınırı olarak karşılaştırıldığında, iki dönem arasındaki farkın Irak’tan çok Suriye sınırında gerçekleştiği görülmekte. Nitekim Suriye sınırına dair katsayı istatistiki olarak anlamlı iken, Habur’a dair katsayı istatistiki olarak her iki dönemde de anlamsız kalıyor. Ancak bu Irak sınırına yakın bölgelerde istihdam artışları olmadığı ya da Irak ile yapılan ticaretin istihdama bir etkisi olmadığı şeklinde değerlendirilmemelidir. Bölgelerin Irak ve Suriye sınırına yakınlıklarının beraber değerlendirilmesi, Habur gibi işlek bir kapının sonuçlarda bir farklılaşmaya neden olup olmadığını

göstermesi için dahil edilmiştir. Bunun yanında, her ne kadar 2007 yılında güvenliğin sağlanmasıyla ilişkiler Irak ile iyileşmiş olsa da Habur kapısına yakın bölgelerdeki güvenlik probleminin sınır açılımı olan dönemde de sürmüş olması sonuçlar üzerinde etkili olmuş olabilir. Buradaki sonuçlar bölgeler üzerinde her iki ülke ile yapılan ticaretin etkilerini de kapsamaktadır.

1.3.6 Ağrı, Kars, Ardahan, Iğdır Bölgesine Etkileri

Türkiye’nin kara sınırından komşu olduğu tüm ülkeler ile, serbest ticaret anlaşması olsun olmasın, ticaret yapılırken, Ermenistan ile olan sınır 1993 yılından bu yana kapalıdır. Türkiye’nin kapalı tek kara sınırı da burasıdır. Sınırın kapalı olmasının yanında bu ülke ile diğer yollardan da ithalat ve ihracat dolaylı olarak ve sınırlı miktarda yapılmaktadır. Kısıtlı bir miktar malın diğer ülkeler (Gürcistan, İran) üzerinden Ermenistan’a ihraç edildiğine dair anekdotlar aktarılmaktadır. Ermenistan tahminlerine göre ülkeye, Türkiye menşeli, yılda yaklaşık 300 milyon dolar değerinde mal ithal edilmektedir. Türkiye verileri ise Ermenistan’a 2012 yılında 241 bin dolar ihracat, ve oradan 222 bin dolar düzeyinde ithalat yapıldığını göstermektedir.

Ermenistan’a sınırı olan TRA2 (Ağrı, Kars, Ardahan, Iğdır) bölgesi, sınır kapılarının kapalı olması nedeniyle, diğer bölgelerin serbest ticaret anlaşmaları sayesinde elde etmiş olduğu fırsatlardan yararlanamamaktadır. Kapıların kapalı olması mevcut ticaretin bölge üzerinden yapılmasına imkan vermemektedir. Ayrıca mevcut ticaretin legal olmayışı ve kapalı sınır nedeniyle yüksek maliyetle diğer ülkeler üzerinden yapılıyor olması ticaret hacmini kısıtlamaktadır.

Yukarıda sınır açılımlarının bölgesel etkilerini incelemek için kullandığımız modeli, TRA2 (Ağrı, Kars, Ardahan, Iğdır) bölgesi için kullanarak, benzer bir sınır açılımının bölgede istihdama katkısının ne olacağını tahmin edebiliriz. Modelin sonuçlarına göre, sınır açılımı bölgede yalnızca transit ticareti artırmakla kalmayıp, bir çok sektörde üretim ve istihdamı da artıracaktır. Doğu kapının ticaret amacıyla açılması bölgede, Suriye’ye sınırı olan bölgelere benzer bir etki yaparsaydı, diğer değişkenler aynı kalmak koşuluyla

modelin tahminlerine göre Ağrı, Kars, Ardahan, Iğdır bölgesinde 2006-2010 döneminde özel sektör istihdamın yılda ortalama 7 yüzde puan daha fazla artmasını sağlayacaktı. Diğer bir deyişle, Ermenistan ile olan sınır kapısı 2007'de açılmış olsaydı, 2010 yılında istihdam modele göre veride açıklanandan yaklaşık yüzde 31 (üçte bir) oranında daha yüksek olacaktı.

Tablo 1.6 Sektörel İstihdam Tahminleri, 2010 yılı için modelin, sınırın açık ve kapalı olması durumları için ürettiği tahminleri göstermektedir. Sınırın açık olduğu durumda, kapalı olan duruma göre toplam istihdam yaklaşık 12 bin kişi (yüzde 31) daha fazla olmaktadır. Sektörel olarak bakıldığında da sınırın açık olmasının etkisinin genel

olarak tüm sektörler yansıdığı ancak özellikle perakende ticaret, kara taşımacılığı ve oteller ve lokantalar sektörlerinde artışların önemli düzeyde olduğu görülmektedir. Elbette sınırın açılmasının etkileri burada listelenen sektörlerle sınırlı kalmayabilir. Modelin tahminleri yalnızca 2006 yılından itibaren faaliyet gösteren sektörler için geçerlidir. Hatta bir çok küçük sektör için tahmin yapmak da mümkün değildir. 2010 yılı verileri TRA2 (Ağrı, Kars, Ardahan, Iğdır) bölgesinde yeni sektörlerin de faaliyete geçmeye başladıkları yönündedir. Açılacak sınır ile birlikte doğacak olan fırsatlar burada tahmin yapılan sektörlerin dışındaki alanlarda da önemli istihdam artışlarına neden olabilir. Dolayısıyla modelin tahminlerini alt sınır olarak değerlendirmek gerekir.

Tablo 1.6 Sektörel İstihdam Tahminleri				
Nace 1.1	Sektörler	Sınır Açık	Sınır Kapalı	Değişim
14	Diğer madencilik ve taş ocakçılığı	87	66	21
15	Gıda ürünleri ve içecek imalatı	3.001	2.289	712
20	Ağaç ve ağaç mantarı ürünleri imalatı (mobilya hariç); saz, saman ve benzeri malzemelerden yapılan eşyaların imalatı	291	222	69
22	Basım ve yayım; plak, kaset ve benzeri kayıtlı medyanın çoğaltılması	263	202	61
25	Plastik ve kauçuk ürünleri imalatı	277	212	65
26	Metalik olmayan diğer mineral ürünlerin imalatı	568	433	135
27	Ana metal sanayisi	67	51	16
40	Elektrik, gaz, buhar ve sıcak su üretimi ve dağıtımı	693	524	169
41	Suyun toplanması, arıtılması ve dağıtımı	381	290	90
45	İnşaat	2.667	2.033	635
50	Motorlu taşıtlar ve motosikletlerin satışı, bakımı ve onarımı; motorlu taşıt yakıtının perakende satışı	3.324	2.523	802
51	Toptan ticaret ve ticaret komisyonculuğu	3.195	2.448	747
52	Perakende ticaret; kişisel ve ev eşyalarının tamiri	13.851	10.543	3.307
55	Oteller ve lokantalar	6.073	4.621	1.452
60	Kara taşımacılığı ve boru hattı taşımacılığı	7.764	5.916	1.848
63	Destekleyici ve yardımcı ulaştırma faaliyetleri; seyahat acentelerinin faaliyetleri	406	310	96
64	Posta ve telekomünikasyon	1.333	1.018	315
74	Diğer iş faaliyetleri	3.290	2.512	778
80	Eğitim	898	684	214
85	Sağlık işleri ve sosyal hizmetler	930	708	221
92	Eğlence, dinlenme, kültür ve sporla ilgili faaliyetler	371	284	88
93	Diğer hizmet faaliyetleri	710	540	169
	Toplam	50.439	38.428	12.011

Notlar: 2010 yılı istihdam tahminleri; modelden sınırın açık ve kapalı olması durumu için üretilen tahminler karşılaştırılmaktadır.

1.3.7 Değerlendirme

Araştırma sonuçları serbest ticaret anlaşmaları ve sınırda sağlanan geçiş kolaylıklarının yalnızca ülke ihracatını artırmakla kalmayıp, gerek sanayi gerekse hizmet sektörlerinde, sınır bölgelerinde istihdam artışlarına önemli katkıda bulduklarını göstermektedir. Türkiye'nin Güney Doğu sınırındaki bölgeleri düşük işgücü maliyetleri ve potansiyel pazarlara yakınlıkları ile firmalar için cazip hale gelmektedir. Ülkenin üretim merkezinin mevcut yoğunlaşmış yapısını hafifletmeye yardımcı olabilecek ve üretimi bölgesel olarak daha dengeli hale getirecek yapısal bir dönüşümün böylece başlamış olduğu söylenebilir.

Buradan çıkarılması gereken ilk ders, ülkenin üretim ve istihdam merkezi olan Batı'dan uzak bölgelerinde, özellikle Doğu'daki sınır bölgelerinde, istihdamı artırabilmek için dış ticaret ve sınır geçişlerinin mümkün olduğunca kolaylaştırılması gerektiğidir. Nitekim kapalı sınırların bölge ekonomileri için fırsat maliyeti oldukça büyüktür. Açılan sınıra yakınlık 2006-2010 döneminde istihdam artışlarında önemli bir faktör olmuştur. Dış pazarlara yakınlık, taşıma ve ulaştırma maliyetlerini düşürerek, sınıra yakın bölgelerde, özel sektör istihdam artışına yılda ortalama 7 yüzde puan katkı sağlamıştır.⁵ Artışlar yalnızca sanayide değil hizmet sektörlerinde de görülmüştür.

Yapısal dönüşüme dair çıkarılabilecek önemli derslerden biri de kümeleşmede görülen negatif etkidir. Türkiye'de istihdam artışları firmaların yoğunlaştıkları alışlagelmiş merkezlerden uzaklaşmaktadır. Kümeleşme her ne kadar altyapı maliyetlerini düşüren bir etkiye sahipse de, belirli merkezlerde aşırı yığılma bir noktadan sonra bu etkiyi azaltmakta, hatta tersine çevirebilmektedir. Çalışmanın sonuçları yeni merkezlerde alt yapıların oluşturulması gerektiğini göstermektedir. Batı'ya kıyasla kümeleşmenin çok daha az olduğu Doğu sınırına yakın bölgelerde bu tür merkezlerin kurulmasına destek verilebilir. Bölgesel teşvikler bu bölgelerde yeni firma kuruluşlarını ve istihdam artışlarını destekler niteliktedir.

Sınıra yakın bölgelerin düşük işgücü maliyeti avantajlarını kullanmaları da önemlidir. Her ne

kadar Türkiye'de bölgesel asgari ücret uygulamaları yoksa da, bölgesel teşvikler içerisinde sigorta primlerinin bir kısmının devlet tarafından karşılanıyor olmasının istihdam üzerinde önemli etkileri olabilir. Açılan sınır bölgelerinin yalnızca bir ticaret yolu değil, yeni istihdam yaratan merkezler olabilmesi için bu tür teşvikler yardımcı olabilir.

5 Diğer değişkenler aynı olmak kaydıyla.

KAPALI SINIRIN SOSYAL ETKİLERİ KALİTATİF SAHA ÇALIŞMASI

2. KAPALI SINIRIN SOSYAL ETKİLERİ KALİTATİF SAHA ÇALIŞMASI

Kalitatif saha çalışması, bölgedeki ekonomik ve sosyal ilişkileri anlamaya yönelik olarak tasarlanmıştır. Amaç nitel araştırma yöntemleri kullanılarak bölge halkının sınır açılımına bakış açısını iktisadi, etnik ve kültürel yönlerden irdelemektir. Ekonometrik araştırmalar sınır açılımlarının iktisadi etkileri konusunda kantitatif tahminler üretmek için faydalı olsa da bölgedeki sosyal dinamikleri bu tür analizlerde hesaba katmak mümkün değildir.

Kantitatif tahminler sınır açılımı sonrası bölgede iktisadi gelişimin yaşanacağına işaret etmektedir; ancak sınırlar açılrsa dahi bölgenin tarihi ve etnik kökeninden kaynaklanan, sınır ötesi etkileşimleri kısıtlayıcı sosyal unsurlar olup olmadığı sorusuna yanıt vermemektedir.

Kapalı sınır, bölgenin Ermenistan ile ilişkisinde somut bir engeldir. Bu bölümde özetlenen sosyal araştırmanın amacı, bölgede Ermenistan ile iktisadi ve sosyal etkileşimi engelleyebilecek soyut engellerin olup olmadığı sorusuna yanıt aramaktır. Burada soyut engellerden kasıt; etnik gerginlikler, önyargılar, kültürel farklılıklar, iktisadi yapıda verilere yansımaya aksaklıklar gibi unsurlardır. Araştırma kapsamında bölgenin ileri gelenleriyle derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilerek mevcut iktisadi ve sosyal durum ve kapalı sınırın buna etkileri üzerine görüşler alınmış, sınır açılımının bölge için ne ifade ettiği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu amaçla, araştırma ekibi tarafından bölgeye Kasım 2012 ve Mart 2013'te iki ziyaret düzenlenmiş; her iki ziyarette de kamu kuruluşları, belediye başkanları, siyasi parti temsilcileri, sanayici ve işadamları, meslek kuruluşları temsilcileri, medya kuruluşları, turizmci ve otelciler, nakliyeciler, hayvancılıkla uğraşanlar ve çeşitli meslek erbabı, sivil toplum kuruluşları temsilcileriyle görüşmeler yapılmıştır.¹

12-18 Kasım 2012 tarihlerinde Ermenistan'a sınırı olan Kars, Ardahan ve Iğdır illerine yapılan ilk saha ziyaretinde 36 kişiyle görüşülmüştür. İlk

ziyaretin sonuçları araştırma ekibi tarafından değerlendirildikten sonra, 24-30 Mart 2013 tarihlerinde Kars ve Iğdır illerine ikinci bir saha ziyareti düzenlenmiş ve 34 kişiyle görüşülmüştür. Kalitatif saha çalışması kapsamında, bölgede toplam 70 kişiyle derinlemesine görüşmeler yapılmıştır. Derinlemesine görüşmelerde, Ermenistan'a geçmişte demir yolu hattı üzerinden bağlanan Kars (Doğu Kapı) ve karayolu üzerinden bağlanan Iğdır (Alican Kapısı) illerine ağırlık verilmiştir.

Görüşülen kişilerin genel kanısına göre, bölge 1980'lerden bu yana ekonomik ve toplumsal bakımdan ciddi bir durağanlık yaşamaktadır. Hayvancılık ve bitkisel üretim gerilemiş; özellikle Kars 1980 askeri darbesinden sonra toplumsal canlılığını yitirmiştir. Iğdır'da 1990'larda mazot ticaretine bağlı olarak dikkate değer bir canlılık yaşanmış olmakla beraber diğer taraftan bitkisel üretim ve hayvancılık gerilemiştir. Son yıllarda mazot ticaretinin sınırlanması ve tarım teşviklerindeki değişiklikler bölgeyi iktisadi açıdan olumsuz etkilemiştir.

Hemen hemen yapılan bütün görüşmelerde, mevcut iktisadi durumun nedenine ilişkin olarak bölgedeki ağır kış koşullarından söz edilmiş ve bu koşulların ekonomik ve sosyal hayat üzerindeki olumsuz etkileri vurgulanmıştır. Bunun yanı sıra, görüşme yapılan birçok katılımcı² ülkenin batısında uygulanan teşvikler ve başka desteklerin Doğu için yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini dile getirmiştir. Devlet yatırımlarının diğer bölgelere kıyasla bu bölgede daha az olduğuna ve özellikle 1980 askeri darbesi sonrasında bölgenin bir nevi cezalandırıldığına ilişkin kanaatler yaygındır.

"Sınır", bölgedeki bütün kentler için önemli bir kavramdır. Ermenistan'la sınır kapılarının açılmasının ve yöreyi doğu ülkelerine bağlayacak Kars-Gümrü Demiryolu'nun canlandırılmasının, söz konusu kentlerdeki ekonomik ve sosyal hayatı olumlu yönde etkileyeceğine ilişkin yaygın bir kanı vardır. Yapılan görüşmelerden elde edilen izlenimler, bölgenin ulusal pazarla entegrasyonunun geliştirilmesinin ve doğudaki ülkelerle ekonomik ve sosyal ilişkilerin canlandırılmasının bölgeye ciddi bir hayatiyet getireceği yönündedir.

¹ Kalitatif saha çalışması kapsamında görüşülen kişi ve kurumların tam listesi EK 1'de yer almaktadır.

² Bu raporda, kalitatif çalışma kapsamında görüşülen kişilerden "katılımcı" olarak söz edilmiştir.

Sınırın kapalı oluşu, bölgenin turizm potansiyelinden yeterince yararlanamamasının nedenlerinden biri olarak da görülmektedir. Başta Ani Antik Kenti olmak üzere, bölgede bulunan tarihi ve kültürel miras eserleri ve kış turizmi açısından önemli olan Sarıkamış'ın değerlendirilmesi gerektiği vurgulanmıştır.

Bölgede çeşitli etnik gruplar uzun yıllardır birlikte yaşamaktadır. Bununla birlikte, günümüzde bazı kentlerde etnisite kaynaklı potansiyel gerilim işaretleri vardır. Azerbaycan'ın yöredeki etkisi ve özellikle Ermenistan'la ilişkiler konusundaki engelleyici tutumu, bölgede olumlu ve olumsuz tepkilere yol açmaktadır. Genel olarak yöredeki Azeri nüfus, Ermenistan'la sınır kapılarının açılmasının getirebileceği iktisadi yararlar olacağını ifade etmekle birlikte, bu açılımı onaylamamaktadır. Ne var ki, özellikle Kars'ta sınır kapısının açılmasına yönelik ciddi bir talep vardır ve Azerbaycan'ın engelleyici tutumu genelde olumlu karşılanmamaktadır.

Aşağıdaki bölümlerde derinlemesine görüşmelerde elde edilen bulgular toplumsal yaşam, iktisadi yapı ve etnik yapı olarak üç ayrı bileşende ele alınmaktadır. Sınır kapıları bölümünde ise sınırın bölge halkı için ne anlama geldiği, kapalılığın etkileri ve sınır açılımı konusundaki görüşlere yer verilmiştir.

2.1 TOPLUMSAL YAŞAM

Kars ve Iğdır'ın toplumsal yaşamında, 1980 öncesi olayların ve 1980 darbesi sonrasında yaşananların önemli bir olumsuz etki bıraktığı belli olmaktadır. Bölgenin sosyal yaşamının 40 yıl öncesine göre bir hayli durgun olduğu ve bölgenin 1970'ten beri yoğun bir biçimde göç vermekte olduğu dile getirilmektedir. Gerek göç verme konusunda gerekse sosyal sorunlara yol açan önemli bir etken olarak, işsizlik ön plana çıkmaktadır.³ Ancak Iğdır'da 90'lı yıllarda mazot ticaretine izin verilmesiyle birlikte, kentin göç aldığı ve geliştiği gözlemlenmektedir. Son on yılda bu ticaretin durmuş olması ise canlılığı azaltmıştır.

3 Bu bulgu EK 2' de sunulan Bölgenin Sosyo-Ekonomik Durumu-na Dair İstatistikler'de belirtildiği gibi, bölgenin Türkiye'nin en yüksek tarım dışı işsizlik oranına sahip olduğu gerçeğiyle örtüşmektedir.

Kars'ta sosyal yaşam olmadığı, insanların genel olarak evlere kapanıp kaldığı belirtilmiştir. Bunda önemli bir etkenin iklim koşulları olduğu, uzun süren ve çok soğuk geçen kış aylarının dışarıda zaman geçirmeyi engellediği söylenmektedir. Öte yandan, asıl neden ne iklime ne de yoksulluğa bağlanmıştır. Kars'ta sosyal yaşamın gelişmesi için gereken yer ve olanakların bulunmadığı, çünkü bunlarla "uğraşmadığı" dile getirilmiştir.

"Sosyal hayatın olmamasının sebebi para olmaması değil insanlarda, yer olmaması. Onu bir türlü sağlayamadılar; o tür bir gece hayatının olacağı, sosyal hayatın olacağı şeyleri bir türlü sağlayamadılar." (Kars, Bilişimci)

"Bir de iklim ona müsaade ediyor, çünkü soğuk. Herkes evine kapanıyor. Eksi kırk derece oluyor kışın. Onun için tüm vakit evlerde dönüyor." (Kars, Bilişimci)

Bölgede sosyal yaşam alanlarının kısıtlılığı insanları yakın civardaki büyük illere, özellikle Erzurum'a yöneltmektedir. Yılbaşı planlarında Erzurum'a gitmenin öne çıkması, Kars'ta eğlence yerlerinin, "hatta bir türkü barın" bile bulunmamasıyla açıklanmaktadır.

"Yılbaşı olduğu zaman bakarsınız sürekli Erzurum'a doğru planlar hazırlanır. Erzurum'a gidilir. Ya ben kendim bile Erzurum'a gidiyorum maalesef, çünkü yok o anlamda bir şey. Sosyal alanda çok kısır bir döngü var.» (Kars, İnşaat Mühendisi)

Her ne kadar görüşülen kişiler eğlence amacıyla Erzurum'a gitseler de, Erzurum'u Kars'tan daha "mutaassıp" bulduklarını belirtmişlerdir. Örneğin Kars'ta "hatırı sayılır" miktarda içki içildiğinden söz edilmiştir. Buna rağmen "dışarıdan gelen birisinin, mesela bir memurun eşiyle, ailesiyle içki içebileceği düzgün yerlerin çok nadir" olduğu da belirtilmiştir.

Sosyal yaşamın gelişmemesinde bir dönem yoğun olan kadın ticaretinin de etkili olduğu görüşü vardır. Kadın ticareti sebebiyle oluşan önyargının da insanları içkili restoran, müzikhol gibi mekânlardan çok evlerde vakit geçirmeye ittiği anlaşılmaktadır.

Kars'ta tek bir sinema salonu olduğu, filmle- rin İstanbul'da gösterime girdikten bir ay sonra Kars'a geldiği anlatılmıştır. Oysa Kars'ta 1934

yılında 13 tiyatro olduğu bilinmektedir. Günümüzde Kars'a ancak üç ya da dört ayda bir tiyatro oyunlarının geldiği görülmektedir. İnsanlar bu durumu yaşam tarzında "gerileme" olarak algılamaktadır.

Üniversite öğrencileri arasında yapılan bir ankette en başta gelen isteğin alışveriş merkezi (AVM) olduğu dile getirilmiştir. Anketten gençlerin özellikle bir Burger King şubesinin açılmasını istediği sonucu çıktığı, araştırma grubunun saha ziyaretinden bir hafta önce de Kars'ta Burger King açıldığı öğrenilmiştir. Açılıştaki izdiham yaşandığı belirtilmiş, bu izdiham bölgede sosyal olanakların yokluğuna dair bir örnek olarak gösterilmiştir.

2.2 İKTİSADİ YAPI

2.2.1 Genel Görünüm

Ekonomik durum ile ilgili olarak bütün görüşmelerde öne çıkan tema hayvancılık olmuştur. Katılımcılar söze hayvancılıkla başlamış ve son yorum olarak da hayvancılığın gelişmesi gerektiğini ifade etmiştir. Diğer bütün ekonomik faaliyetler hayvancılıkla bağlantılı ya da ikincil olarak tanımlanmıştır. Hayvancılıktan sonra bölgenin iktisadi potansiyeline dair en çok bahsedilen ikinci alan ise turizm olmuştur. Bölgede sanayi işletmeleri oldukça kısıtlıdır ve ağırlıklı olarak süt ve süt ürünlerine yönelik üretim yapılmaktadır.

Bölgede hayvancılıkla ilgili temel sorun işletme ölçeğinin küçüklüğü ve buna bağlı olarak verimliliğin düşük, girdi maliyetlerinin yüksek olmasıdır. Bölgede kooperatifleşmenin zayıf olması, büyük tüccarlara fiyat avantajı sağlarken üreticinin pazarlık gücünü kırmaktadır. Canlı hayvan ve süt piyasalarında bazı tekellerin varlığı piyasa işleyişini verimsizleştirmektedir.

Turizm alanına yönelik sorunlar arasında, bölgede turizm potansiyelinin değerlendirilmesinin önüne geçen bir takım politikaların önemine dikkat çekilmiştir. Ani "harabeleri" ve kentin tarihi geçmişinin kültürel bir hazine olarak yeterince değerlendirilmemesi turizmin gelişmesini engellemektedir. Ermenistan sınırının kapalı oluşu, turist rotalarının bölgeden geçişini kısıtlamakta ve özellikle sağlık turizminde bölgenin Doğu Karadeniz bölgesi ile rekabet şansını azaltmaktadır.

Bölgede sanayi oldukça sınırlıdır. Bölgenin Batı'dan uzak ve yol koşullarının elverişsiz oluşu, nakliye masraflarını artırmakta, iç pazarda bölgenin rekabet gücünü azaltmaktadır. Bölgeye yönelik birçok yatırım teşviki mevcuttur. Bunların bir kısmı tarımsal kalkınmaya yöneliktir. Bölge, yatırım teşvikleri açısından en cazip derece olan altıncı sınıfa dâhildir; ancak yapılan görüşmelerde bölge halkının bu teşviklerden yeterince faydalanmadığı ortaya çıkmıştır. Toprak mülkiyeti sorunlarının tam olarak çözüme kavuşmamış olması, tarım ve hayvancılıkla uğraşanların kredi erişimini kısıtlamaktadır. Yatırım teşviklerinde politika açısından olağan olan kayıtlı işçi çalıştırma zorunluluğu pratikte sorun yaratmaktadır. Nitekim görüşülen sanayicilerden birçoğu kayıtlı çalışmak isteyen işçi bulmakta zorlandıklarını dile getirmektedir. Bölgede gelir düzeyine bağlı sosyal transferlerden faydalanan geniş bir kesim vardır ve kayıtlı faaliyetlerde bulunmaktan kaçınmaktadırlar. Bunların yanında, diğer bir takım teşviklerin ödenmesinde (KDV geri ödemesi gibi), yaşanan gecikme ve sıkıntılar da yatırımları olumsuz etkilemektedir.

Yapılan görüşmelerde, bölgede uzun yıllardır verilen göç neticesinde nüfusun azaldığı ve talebin giderek zayıfladığı belirtilmiştir. Iğdır bölgesinde bir dönem mazot ticareti ile yaşanan canlılık da son dönemlerde yerini durgunluğa bırakmıştır. Talepteki zayıflık hizmet sektörünün gelişmesini engellemektedir. Bölge halkının iktisadi beklentileri ağırlıklı olarak devlet politikalarına bağımlı bir görünüm sergilemektedir.

2.2.2 Bitkisel Üretim ve Hayvancılık

Bütün sorunlarına ve son yıllardaki gerilemesine rağmen hayvancılık hala bölgenin temel geçim kaynağıdır. Hayvancılığın geliştirilmesinde küçük üreticilerin desteklenmesi talebi öne çıkmaktadır. Bölgede hayvancılıkla uğraşan halkın orta ölçeğin üzerindeki yatırımları finanse edebilecek yeterli sermaye birikimine sahip olmadığı dile getirilmiştir. Bu nedenle, görece büyük ölçekli yatırımlar bölgenin içinden ziyade bölge dışından beklenmektedir.

Kars'ta bitkisel üretim kuru tarıma dayalıdır. İklim koşulları bitkisel üretimi zorlaştıran başlıca etkidir. Yoğunluklu olarak tahıl (buğday, arpa

ve çavdar) ile yem bitkileri (korunga, fiğ, yonca) üretimi yapılmaktadır. Ülkenin diğer bölgeleri ile karşılaştırıldığında bitkisel üretimde verimlilik hayli düşüktür. Batı Anadolu'nun birçok yerinde buğdayda dekar başına 400-600 kg ürün alınırken, örneğin Kars'ın Digor ilçesi için verilen miktar dekar başına 150-200 kg'dır.

“Geçimlik, unluk diyoruz biz. Ancak kendimizi geçindiriyoruz. Yani diyelim Konya gibi bir yerde dönümü 500-600 kilo veriyor, bizim burada en iyi arazi 200 kilo veriyor.” (Kars, Çiftçi, Digor Ziraat Odası)

2012'de yaşanan kuraklık hem bitkisel üretimi hem de hayvancılığı olumsuz etkilemiştir. Kuraklık nedeniyle Gürcistan'dan saman alma zorunluluğu doğmuş, yem fiyatlarının artmasından ötürü hayvancılıkla uğraşanlar zarar etmiştir. En çok vurgulanan konulardan biri Kars Barajı'nın yapılmasıdır. Barajın tamamlanması sulı tarıma geçişi mümkün kılacağı için bu yöndeki beklenti hayli güçlüdür.

Bitkisel üretim ve hayvancılığın bu dönemsel sorun dışında en temel yapısal sorunu, iç piyasada rekabet edebilirliğinin düşük oluşudur. Bitkisel üretimin verimsizliği; kimi yerlerde girdi maliyetlerinin yüksek oluşu (örneğin iki kat mazot kullanma ihtiyacı gibi); hayvancılıkta ise verimsizlik ve ithal et rekabeti; üretimi en çok etkileyen olumsuz etmenlerdir.

Üreticiler girdi masraflarını karşılayamadıklarında tüccara borçlanmak zorunda kalmaktadırlar. Yem fiyatlarının yükselmesi (tonu 1100 TL, bir hayvanın yıllık istihkakı) saha ziyaretinin yapıldığı dönemde önemli bir şikâyet konusu olarak gündeme gelmiştir. Süt hayvancılığı gerilemekte, süt piyasası hem üreticiler hem toplayıcılar için zorluklar barındırmaktadır. Toplayıcıların 8-10 litre süt için kilometrelerce yol yaptığı belirtilmiştir. Süte düşük fiyat ödeyebilmek için alıcı yedi-sekiz

DİGOR ZİRAAT ODASI

2011 yılında kurulmuştur. İlçe genelinde bitkisel üretim kuru tarıma dayalıdır. Yoğunluklu olarak tahıl ve yem bitkileri üretimi yapılmaktadır. Tarım arazisi vardır, ancak toprak taşlı olduğu için tarıma uygun değildir. Oda bünyesinde aldıkları bir keçe ile iki yıldır arazilerde taş temizliği yapmışlardır. Temizlenmiş arazilerde 2013 yılında biçerle ekin biçilebilmiştir.

ay öncesinden ödeme yapmak durumunda kalmakta; bu durum hem alıcıyı hem de satıcıyı mağdur etmektedir. Öte yandan piyasaya belirli birkaç büyük mandıracının hâkim olduğu dile getirilmiştir. Kars hayvan borsasının da birkaç kişinin elinde olduğu öne sürülmüş, hayvan satışlarından zorla komisyon alındığı iddia edilmiştir.

Kooperatif ve benzeri örgütlenmelerin zayıflığı, bölgede üreticilerin güçlenmesini engellemektedir. Bu örgütlenmelerin yerini tüccarların almış olduğu görülmektedir. Öyle ki, Kars'ın ilçelerinden Digor örneğindeki gibi, tüccarların köyleri coğrafi olarak paylaştığı, kimsenin bir diğerinin alanına giremediği ileri sürülmüştür. Kooperatiflerin eksikliği, üreticinin fiyat belirlemedeki pazarlık gücünü zayıflatmaktadır.

Bölgede hayvancılığın en önemli yapısal sorunu küçük üretime dayanıyor olmasıdır. Bölgeye verilen teşvikler, hayvansal işletme ölçeklerini büyütme yöneliktir. Kars Gıda ve Tarım İl Müdürlüğü'nün verdiği bilgiye göre, devlet politikası orta büyüklükteki işletmelerin desteklenmesi yönündedir. Büyük işletmeler hazine teşvikleri kapsamında desteklenmekte, küçük ve orta büyüklükteki işletmeler ise Avrupa Birliği Katılım Öncesi Yardım Aracı (IPARD) kapsamında bakanlıktan destek almaktadır. Bu desteklerin amacı bölgedeki hayvancılığı modernize edip; ölçek ekonomisi çerçevesinde rekabet edebilir, sürdürülebilir işletmelere dönüştürmektir. Bu politika, köylüler tarafından “zenginlerin desteklenmesi” olarak eleştirilmektedir⁴; ancak hayvancılıkta belirli bir ölçek ekonomisi yakalanmadığı sürece verimliliği ve kaliteyi artırmak ve bölge hayvancılığının rekabet edebilirliğini sağlamak mümkün görülmemektedir.

Kars'ta Et ve Balık Kurumu özelleştirilmiş, daha sonra da kapatılmıştır. Bölgede et kesimi için tesis olmaması önemli bir sorun olarak görülmektedir. Bölgede besi hayvanları kesim olgunluğuna gelene kadar beslenmemekte; kesimden birkaç ay önce satılmakta ya da bölge dışına çıkarılmaktadır. Sonrasında, örneğin Konya'da bir süre daha beslenen hayvanlar, yeterince kilo

4 IPARD Programından yararlanarak iki büyük tesis kurulmuştur. Bunlardan biri 300 büyükbaş hayvan için, diğeri de 200 büyükbaş hayvan içindir. Bu yatırımı yapanlardan biri bölge dışından bir beyin cerrahıdır.

IPARD UYGULAMALARI

Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu İl Koordinatörlüğü 2007 yılında Kars ilinde kurulmuştur. İl Koordinatörlüğü, Avrupa Birliği tarafından akredite edildiği 2011 yılından başlayarak hibe programı uygulamaktadır. Süt hayvancılığı da dahil çeşitli alanlarda destekleri bulunmaktadır. 10-120 hayvanlık işletmelerin yatırım maliyetlerine hibe vermektedir. Ancak, hayvan alımını desteklemekte; yalnızca işletmenin diğer yatırım maliyetleri için yüzde 65'e kadar hibe vermektedir. Bölge halkı için bu yatırımların projelendirilmesi ayrı bir zorluktur. 42 ilden gelen projeler merkezde (Ankara) değerlendirilmektedir. Bugüne kadar Kars'tan desteklenen proje sayısı 15'tir. 2013 yılında başvuru dönemi biten 9. Programa toplam 17 başvuru olmuştur.

aldıkları zaman kesilmektedir. Böylece bölgede yetiştirilen hayvanlar bir tür yarı mamul madde olarak satılmaktadır. Dolayısıyla, hayvancılığın bölgede yeterince katma değer üretmediği belirtilmiştir. Etin ilde işlenmesi mümkün olmadığı gibi, kesimi de mümkün değildir. Bu nedenle, Kars'ta kapasitesi yüksek bir mezbaha ve et işleme tesisi kurulması, önemli taleplerden biri olarak dile getirilmiştir.

Bu durumun bir sonucu olarak markalaşma sorunun ortaya çıktığı belirtilmektedir. Hayvanlar kesim öncesi satıldığı için Kars'ta yetişen hayvanların et kalitesinin fark edilemediği, kesim yerinin ön plana çıktığı öne sürülmüştür. Hayvancılıkta kayıt dışılık da ciddi boyutlardadır. Kars'ta iki mezbaha bulunmakta olup bütün ilde günlük kesilen hayvan sayısı beş olarak görülmektedir. Hayvan satışı kent merkezinde bulunan araçlar tarafından yapılmaktadır.

Bölgenin en önemli geçim kaynağı hayvancılık olmakla beraber, bu alanda dış ticaret potansiyeli olmadığı belirtilmiştir. Komşu ülkelere hayvan ve et ihracatı mümkün olmamaktadır. Bunun bir nedeni uluslararası mevzuatın elverişli olmaması, diğer nedeni ise bu ülkelerde et fiyatlarının daha ucuz olmasıdır. Bölgede brusella ve şap hastalığının yaygınlığı, uluslararası mevzuat açısından sorun yaratan en temel engel olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle, yalnızca canlı hayvan değil, et ve et ürünlerinin ihracatı da bölge açısından sorunludur.

Öte yandan bölge iç pazarda da rekabet etmekte güçlük çekmektedir. Katılımcılar, hayvan-

cılık alanında, özellikle Doğu ve Batı arasındaki farklılıkların üzerinde durmuşlardır. Batı'da feni bir yapılanma olduğundan söz edilmektedir. Doğu'da besiciliğin bütünüyle doğal yollarla yapıldığı, Batı'da ise farklı yemlerin kullanıldığı anlatılmıştır. Bunun doğal bir sonucu olarak, Batı'da yağlı ve besili büyükbaş hayvan yetişirken Doğu'da hayvanlar yağsız ve az kiloludur. Düşük verim iç pazardaki rekabet gücünü azaltmaktadır. Kars'tan Batı'ya gönderilen hayvanların nakliye, pazarlama ve satışının uzun sürdüğü; bu nedenle Kars'taki satıcıların dezavantajlı olduğu ve kâr oranlarının düştüğü belirtilmiştir.

Hayvan başına verilen destek suni tohumlamayı zorunlu kılmaktadır; ancak Kars'ın kırsal bölgelerinde suni tohumlamanın zorlukları vardır. Bunların başında yeterli sayıda deneyimli veteriner bulunmaması gelmektedir. Devletin bölgede çeşitli destekleri vardır. Doğu Anadolu Bölge Kalkınma İdaresi (DAP-BKİ) kurulması; bu kuruluşun, Serhat Kalkınma Ajansı'nın (SERKA) ve Tarım İl Müdürlükleri'nin uygulamaları bu desteklere örnek gösterilebilir.

Bu tür desteklerin bölge koşullarına uygunluğunun sağlanması görüşülen herkes tarafından dile getirilen en güçlü talep olmuştur. Toprak mülkiyetindeki sorunlar ve özellikle kentteki bir taşınmazın ipotek gösterilme zorunluluğu bölge halkı için teşvik, destek ve kredilerden yararlanmayı zorlaştırmaktadır.

Tarımda rekabet gücünün artırılmasında organik tarım bir alternatif olarak önerilmektedir. Kars ilinde Organik Tarım Üreticileri Birliği kurulmuş; dört yıl kadar İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin Halk Ekmek fabrikasına organik buğday satmıştır. Ne var ki, bu düzenli alım sona erince yeniden pazar sorunu ortaya çıkmıştır.

1992'ye kadar Kars'ın bir ilçesi iken, söz konusu yıl içinde il olan Iğdır yapısal olarak bölge illerinden ayrı bir yerde durmaktadır. Son yıllarda nüfusu Kars'ı geçmiştir ve göç almaktadır. Mikro klima özelliği nedeniyle bölgenin bitkisel üretime en uygun ilidir. Aras Nehri'nden yararlanılarak 1930'lardan 1990'lara kadar ovada pamuk ekilmiştir. 2000'lerin başından itibaren de şeker pancarı, meyve, sebze ve yem bitkileri üretimi yapılmaktadır.

“İğdir birçok ili besleyecek durumda da, sadece biz şunu söylüyoruz: İğdir aslında bir Gaziantep’in potansiyeline sahip.” (İğdir, Kamu Görevlisi, Serhat Kalkınma Ajansı)

İğdir’da geleneksel hayvancılık yaygındır. Orta büyüklükte işletmeler yeni yeni gelişmektedir. 2013’te Nahçıvan’a (Azerbaycan’a bağlı Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti) hayvan ihracatı yapılmıştır. Bölgede damızlık hayvan üreticisi olma yolunda ilerlemektedir. İğdir Ticaret ve Sanayi Odası’ndan bir yetkiliye göre, bölgede asıl hayvancılık yapılması gereken yer Kars değil, İğdir’dir. Kars’ın, ikliminden dolayı yedi ay hayvanların içeride beslenmek zorunda olduğu; üretilen yemin hayvanları beslemeye yetmediği anlatılmıştır. İğdir’da ise yeterli yem üretilebilmektedir. İğdir’in, Doğu Anadolu Bölgesi’nin tamamının mısır ve yonca ihtiyacını karşılayabilir durumda olduğu görüşü vardır.

“Hayvancılık diyoruz. Doğu Anadolu bölgesinin tüm mısır ihtiyacını, yonca ihtiyacını İğdir karşılar durumda. Silajlık mısır falan da olsun.” (İğdir, Kamu Görevlisi, Serhat Kalkınma Ajansı)

Bununla birlikte, son on yılda hayvancılıkta büyük bir gerileme yaşandığı ifade edilmektedir. Özellikle 2004-2005 yıllarında ciddi bir küçülme yaşanmıştır.

Tarım alanında pamuk ve şeker pancarına verilen teşviklerin değişmesiyle bölgede iktisadi birtakım zorluklar yaşanmıştır.

“Derken İğdir’da maalesef pamuk bitti. Pamuk neden bitti? Ülkenin pamuk ithalatı, tarım politikası; tabii ki önceki hükümetlerin uyguladığı tarım politikası neticesinde pamuk bitti. Bakanlık da işi sıkı tutunca, taban fiyatı düşük verince İğdir’deki şeker pancarı üretimi 200 bin tonun altına düştü.” (İğdir, İşadamı, İğdir Ticaret ve Sanayi Odası)

Şeker pancarı üretimine kota koyulmuş olması İğdir’da tarımdan elde edilen geliri olumsuz etkilemiştir. İğdir’da bir şeker fabrikası yoktur. Ağrı ve Kars’taki şeker fabrikalarına yoğunluklu olarak İğdir’dan hammadde sağlanmaktadır. Çok sayıda kişiye istihdam sağlayan şeker fabrikalarının özelleştirilmesi ya da kapatılması ise ayrı bir endişe kaynağıdır.

Tarım politikalarında gerekli olan bu dönüşüm, geçimini bu ürünlerle sağlayan çiftçiler için kolay olmamaktadır. Bölge halkı yeni ürünlere yönelme konusunda isteksizlik gösterebilmekte; dönüşüm tepki toplamaktadır.

2.2.3 Sanayi

Kars’taki Organize Sanayi Bölgesi’nde (OSB) üretimdeki çoğu işletme süt ürünleri üreticisidir. Ek olarak bir yem fabrikası, birkaç ahşap işleme, kereste fabrikası vardır. Saha ziyaretinin yapıldığı dönemde, bölgede ikinci OSB başvurusunda bulunulduğu anlatılmıştır. İstanbul, İzmir ve Ankara’dan ağırlıklı talep olduğu belirtilmiştir. Tekstil, şeker imalatı, mobilya imalatı, ağaç işleri, kaz tüyü ve taş işlemeciliği gibi alanlarda talepler olmuştur. Ayrıca Besi Organize Sanayi (BOS) kurulması çalışmaları sürmektedir. BOS ile kent içindeki hayvanların kent dışına çıkarılması hedeflenmektedir. BOS içinde hayvan bakımı yanında kesimhane, veterinerlik gibi hizmetler de bulunması planlanmaktadır.

İğdir’da da sanayi oldukça kısıtlı bir gelişim göstermiştir. Küçük ve orta büyüklükte sanayinin gelişmemiş olması ilin önemli bir kalkınma sorunu olarak dile getirilmektedir. Mevcut durumda yaygın olarak süt ürünleri üretimi, meyve suyu, meyve konsantresi üretimi gibi tarım ve hayvancılığa dayalı işletmeler bulunmaktadır.

Sanayicilerin en önemli taleplerinin başında teşviklerin artması gelmektedir. Katma değer vergisinde, faiz hadlerinde ve genel olarak vergilerde indirim talep edilmekte; yakıtın daha ucuz olması gereği üzerinde durulmaktadır. Yine bölge koşulları dolayısıyla doğal gazı, Batı bölgeleriyle aynı fiyattan kullanmanın bölgenin rekabet gücünü azalttığına işaret edilmiştir. Bölgenin ülkenin batısına uzaklığı dolayısıyla nakliye, girdi maliyetlerinde önemli bir yer tutmaktadır.

Yeni yatırımlara verilen teşviklerde, bölgenin de dâhil olduğu 6. bölgede birçok vergi avantajının yanında belli süreler için Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK) prim indirimleri söz konusudur. Ancak bu indirimin eski işletmeleri kapsamıyor olması, yeni ve eski işletmeler arasında haksız rekabete sebebiyet verebileceğinden dolayı eleştirilmektedir. Ziyaret tarihinde il bazında istihdam teşviklerinin kaldırılmış olması eleştirilmiştir. Bu

uygulamanın ilde üretici sektörleri zora soktuğu ve kayıtsız istihdamı teşvik ettiği belirtilmiştir. Bir başka şikâyet kaynağı ise kayıtlı çalışacak işçi bulma konusundaki şikâyetlerdir. En önemli sosyal transfer aracı olarak Yeşil Kart uygulaması, insanları atalete teşvik ettiği için eleştirilmektedir. Sosyal transferlerden faydalanmaya devam etmek isteyenler işletmelerde kayıtlı çalışmayı reddedebilmekte; bu da işletmelerin teşviklerden faydalanmasını kısıtlayabilmektedir.

Küçük ve Ortak Ölçekli İşletmeleri Geliştirme İdaresi'nin (KOSGEB) 2011 yılında Kars'ta müdürlük açmış olması olumlu gelişmeleri de beraberinde getirmiştir. KOSGEB mobilya, hazır giyim, peynircilik gibi sanayi dallarında ve hizmet sektöründe etkinlik gösteren küçük ve orta boy işletmelere destek vermektedir. Bölgede destek alan 1600 kayıtlı işletme ağırlıklı olarak mandıralar, mobilyacılar, pomza taşı (bims) üreticileri ve yem üreticilerinden oluşmaktadır. Aralarında önemli oranda kadın da olan yaklaşık 600 kişiye girişimcilik eğitimi verildiği anlatılmıştır. Bu gelişme iyi bir başlangıç olarak değerlendirilmektedir.

Desteklerin üreticiye yansımadığından, proje şartlarının ağırlığından yakınanlar da olmuştur. Bir katılımcı KOSGEB'den yardım alamadıklarını şu örnekle anlatmıştır:

“Mesela girişimcilik eğitimi gördük biz. Arıcılara dedik ki KOSGEB yardım edecek. Tamam, eğitimi verdik, belgesini verdik, standartları oluşturduk. KOSGEB diyor ki, standartları oluşturunca arıcılara yüzde 60 destek vereceğim. Şartlarını oluşturuyoruz, yüzde 60 bir türlü gelmiyor.” (Kars, Sanayici)

Bölgede ticaret ve sanayinin gelişmesi önünde çeşitli engellerin bulunduğu ifade edilmektedir. Talep azlığı bunlardan biridir ve sınırın açılması bu açıdan önemli görülmektedir. Ancak her durumda altyapının yetersiz olduğu vurgulanmıştır. Örneğin, karayolları ülkenin batısındaki standartlardan uzaktır. OSB'de alt yapı problemleri mevcuttur. Sınır kapısının açılması ve bölgeye tren gelmesiyle bölgesel fuarlara katılımın mümkün olacağı dile getirilmiştir.

Tarıma dayalı sanayinin daha çok gelişebileceğine yönelik görüşler mevcuttur. Örnek olarak süt tozunun ham maddesi olan peynir alt suyunun mevcut durumda değerlendirilmediği

gösterilmiştir. Bazı marka peynirlerin Kars'ta üretilmekte ancak Tuzla'da paketlenmekte olduğu, bu tür işlemlerin bölgede de yapılabileceği belirtilmektedir. Pomza taşı, kaya tuzu, obsidyen kaynakları yeterince kullanılmamaktadır. Özellikle obsidyenin tıpta kullanım alanı olduğu, ayrıca takı yapımında kullanıldığı bilinmektedir.

Yatırım konusu incelendiğinde, insanların herhangi bir yatırım yapmadığı, paranın daha çok Kars'ın dışına aktığından bahsedilmiştir. Bankadan kredi alarak ikinci bir ev alma eğilimi mevcut olmakla birlikte (171 milyon TL'lik bir kredi hacminden söz edilmiştir), daha ziyade büyük şehirlerden emlak alma eğiliminin güçlü olduğu anlaşılmaktadır. Pazarın kısıtlı oluşu yatırımları da engellemektedir. Ayrıca ciddi boyutlarda vasıflı eleman eksikliği vardır. Kars'a gelen vasıflı elemanların da çok durmadığı ve ilk fırsatta kenti terk ettiği anlatılmıştır. Bir katılımcı bu konudaki şikâyetini şu ifadeyle dile getirmiştir:

“Tesisatçı eksikliği var. Makinen bozulsa yaptıracak yerin yok.” (Kars, Kamu Görevlisi, Bölge Trafik Denetim ve Koordinatörlüğü)

Kars ilinde komşu ülkelere açık sınır olmadığından kentin ihracatı yok denecek kadar azdır. İğdir'in ise Nahçıvan'la (Azerbaycan'a bağlı Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti) sınır kapısı açıktır ve dış ticaret İğdir için büyük önem taşımaktadır. 90'lı

NAHÇIVAN ÖZERK CUMHURİYETİ

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti, Türkiye, İran ve Ermenistan arasında, denize kıyısı olmayan Azerbaycan'a bağlı özerk bir cumhuriyet olup, Azerbaycan'la Türkiye'nin tek kara sınırını oluşturmaktadır. Türkiye tarafında Dilucu, Nahçıvan tarafında ise Sederek Gümrük Kapıları yer almaktadır. 1 Ocak 2014 itibarıyla 435.367 nüfusa sahip Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin başkenti Nahçıvan Şehri ile İğdir Merkezi arası mesafe yaklaşık 160 km'dir. Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin Ermenistan'la sınırı 246 km, Türkiye ile sınırı 17 km, İran'la sınırı ise 204 km uzunluğundadır. Yüzölçümü 5.502,73 km² olup, Azerbaycan'ın yaklaşık %6,3'ünü oluşturmaktadır. T.C. Gümrük ve Ticaret Bakanlığı verilerine göre, Türkiye ile Nahçıvan arasında yapılan ticaretin gerçekleştirildiği Dilucu Gümrük Müdürlüğü'nden 2013 yılında 77.500.000 ABD Doları tutarında ihracat yapılmıştır.

Kaynak: Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, Nahçıvan Başkonsolosluğu

yıllarda mazot ticareti kentin büyümesine önemli bir katkı sağlamıştır. Bunun yanı sıra, bir dönem Nahçıvan'a ağırlıkla çimento ihraç edilmiştir. Ancak mazot ticaretinin kısıtlanmasıyla birlikte ticaret büyük ölçüde azalmıştır. Nahçıvan'ın 200-300 bin nüfuslu ve düşük gelirli olması ticareti kısıtlamaktadır.

Nahçıvan ticareti nedeniyle, iç gümrük Iğdır'ın gündeminde önemli bir yer tutmaktadır.

"Bir de iç gümrük istiyoruz tabii. İç gümrük bizim için çok önemli. Bu kapıdan (Iğdır, Dilucu Kapısı) 26 milyon dolar ihracat var. Daha önce 52 milyon dolar olmuştuk. 2008'de 52 milyon dolar. Tabii ki o dönem Nahçıvan'da çimento fabrikası yoktu. Ve Nahçıvan yeniden yapılıyor. Bütün inşaatlarıyla, barajlarıyla falan o dönem yapmış olduğumuz ihracatın çoğu çimento idi. Şu anda 27 milyon dolar civarında ihracatımız var Nahçıvan'a." (Iğdır, İşadamı, Iğdır Ticaret ve Sanayi Odası)

Bununla birlikte, Iğdır'da sanayinin istihdamdaki payı yüzde 1'in altındadır. Küçük ve orta büyüklükte sanayinin gelişmemiş olması ilin önemli bir kalkınma sorunu olarak dile getirilmektedir. Mevcut durumda yaygın olarak süt ürünleri üretimi, meyve suyu, meyve konsantresi üretimi gibi tarım ve hayvancılığa dayalı işletmeler bulunmaktadır. Bir kot üreticisinin Çin'e ihracat yaptığı söylenmiştir.

"Bu bölgedeki insanların sanayi dalındaki istihdamı yüzde 1'in altında... Tarımla bir yerlere gelinmiyor, istihdam olmuyor, işçilerin sosyal ihtiyaçlarına cevap verebilecek bir gelir elde edemiyorlar... Bu bölgenin en büyük zaafı, küçük ölçekte bile sanayinin olmaması." (Iğdır, İşadamı, Iğdır Ticaret ve Sanayi Odası)

2.2.4 Sağlık

Araştırma kapsamında görüşülen kişilerin, Kars'taki sağlık hizmetlerini tarif ederken, kolaylıkla bir sınıflandırma yapamadıkları görülmüştür. Sağlık hizmetleri ne çok kötü, ne de çok iyi olarak tarif edilmektedir. Tıp fakültesinin kurulmasından sonra sağlık hizmetleri bağlamında durumun iyileştiği yönünde görüşler vardır. Devlet hastanesinde çalışan doktor sayısı bazılarınca yeterli görülürken, bu durum kentin mecburi hizmet kapsamında olmasına bağlanmaktadır. Buna

karşılık "Kars'ta sağlık anlamında bir şey yok" diyenler de olmuştur. Kars merkezde, sadece iki kadın doğum uzmanı ve iki çocuk doktoru kaldığı; bu yetersizlik nedeniyle iyi hizmet verilemediği dile getirilmiştir. Bazılarına göre ise kentte hiçbir şeyin iyi olmadığı, hastaneye bile gidilemeyeceği görüşü aslında bir önyargının ürünüdür. Sonuç olarak, bu önyargıların hastaları tedavi olmak için Erzurum'a gitmeye ittiği dile getirilmiş; hastasını Erzurum'a göndermek yerine Kars'ta tedavi etmek isteyen bir kardiyologun tehdit edildiği belirtilmiştir.

"Benim burada bir ağabeyim vardı, kardiyolog. Kaç kere onu tehdit ettiler. Diyor ki, 'bakın, kalp krizi geçirmiş, bir şeyi yok, ben burada tedavi ederim.' Yok, illa Erzurum'a gideceğim. 'Yok göndermiyorum,' diyor doktor, 'yolda ölürsün' diyor." (Kars, Bilişimci)

Her gün üç - dört ambulansı Erzurum'a göndermek zorunda kaldığını belirten bir doktor, Kars'ta acil anjiyo yapamadıklarını; böyle bir merkezin açılması için uğraştıklarını; acil açılınca Erzurum'a sevklerin yüzde 70 azalacağını belirtmiştir.

Mevcut durumda, sağlık alanında Erzurum'a büyük bir bağımlılıktan söz edilmektedir. Kars'ta yeni açılan ve ilk mezunlarını 2009'da veren tıp fakültesi öğrencileri, Erzurum Atatürk Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde öğrenim görmekteler. Erzurum'da çok ciddi sağlık yatırımları olduğu, en basit tahlil ya da teşhis işlemleri için bile Erzurum'a gidildiği ifade edilmektedir. Erzurum-Kars arası çalışan otobüslerin büyük ölçüde Erzurum'a tedaviye giden hastaları taşıdığı belirtilmiştir. Bölgenin diğer illeri Ağrı, Ardahan ve Iğdır için de Erzurum bir sağlık merkezi konumundadır.

Öte yandan Kars'ın, tıp fakültesini geliştirme durumunda Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan gibi bölge ülkelerinin taleplerini karşılayabilir duruma gelebileceği de dile getirilmiştir. Bu potansiyelin değerlendirilmesi için hastane koşullarının iyileştirilmesi, standartlarının yükseltilmesi ve uygun bir sistemin kurulması gereklidir. Bu şartların karşılanması durumunda yabancıların sağlık hizmeti almak için Kars'a gelebileceği ve zaten turizm potansiyeli yüksek olan ilin, bu sayede bölgenin sağlık merkezi olabileceği söylenmektedir.

2.2.5 Turizm

Turizm önemli bir gelişme alanı olarak görülmele beraber bu konuda da aşılması gereken engeller olduğu belirtilmektedir. Turizmin gelişmesi genel olarak bölge, özellikle de Kars açısından yaşamsal önem taşımaktadır.

“Yani bizde şeker var, un var, ateş var; karıp helva yapamıyoruz” (Kars, Turizmci)

Kars ekonomisinin gelişmesi için turizm çok önemli bir fırsat olarak görülmektedir. Kars'ın dünya ölçeğinde önem taşıyan tarihi, kültürel ve doğal zenginlikleri bulunmaktadır. Ne var ki, bu zenginlikler yeterince değerlendirilememektedir. Gerek resmi politikaların, gerek “Kürt Sorunu”nun yarattığı istikrarsızlık algısının turizmin gelişmesi önünde engeller oluşturduğu ileri sürülmüştür.

Turizm sektöründen bir katılımcının verdiği ölçü şöyledir: 1980-1997 arasında Doğu'ya gelen turist sayısı ülkeye gelen toplam turist sayısının yüzde 5'i dolayındayken, bugün bu oran yüzde 1'e düşmüş durumdadır. Trabzon'dan başlayıp Antakya'ya uzanan turizm güzergâhı, özellikle Suriye savaşından sonra önemli bir darbe yemiş durumdadır. Savaş, Doğu'daki turizmi olumsuz etkilemiştir. Kars'ta otellerin doluluk oranı yazları yüzde 50-60 civarındayken, bu oran kış aylarında yüzde 5'e düşmektedir.

“Ani Harabeleri”, Kars'ın en önemli tarihi ve kültürel zenginliğidir. Görüşme yapılan katılımcıların hemen hepsi harabelerin önemini vurgulamıştır. Türkiye-Ermenistan sınırının sıfır noktasında yer alan Ani Harabeleri çok geniş bir alana yayılmıştır. Ortaya çıkarılmış birkaç yapıtın dışında kent hala yer altındadır. Mevcut haliyle bile kilise, cami, ateş tapınağı ile farklı kültürlerin bir arada bulunduğu çok önemli bir mekândır. Hıristiyanlar, özellikle de Ermeniler için bir hac yeri olan Ani'nin canlandırılmasının ve dünya turizmine kazandırılmasının, Kars'a yılda milyonlarca turist çekeceği düşünülmektedir.

“Bu şehir Ani'yi kullanamıyor. O fırsatı elinden kaçırıyor sürekli. İnanılmaz bir yer. Kimse Ani'nin ne kadar büyük olduğunu bilmiyor. Sorun Ani'yi ilk defa görmüşlere. ‘Böyle bir şey bekliyor muydun?’ deyin; ‘Hayır’ diyeceklerdir.” (Kars, Sivil Toplum Çalışanı, Kuzey Doğa Derneği Üyesi)

ANİ ANTİK KENTİ

Anadolu'daki en eski yerleşimlerden biri olan Ani, Kars'ın güneydoğusunda, kent merkezinden 42 km uzaklıktaki Ocaklı Köyü sınırları içinde, beş hektarlık bir alanda yer alır. Türkiye ile Ermenistan'ın arasındaki doğal sınırı oluşturan Arpaçay Nehri'nin her iki yakasında, tarihi İpek Yolu' üzerinde kurulmuş önemli bir ticaret merkezi olan Ani'den günümüze kalanların tamamına yakına vadinin batısında, Türkiye topraklarındadır. Günümüzde birinci derecede arkeolojik sit alanı olan Ani'de tescilli 21 adet taşınmaz kültür varlığı bulunur. Bu anısal yapıların dışında tıklılarak bir kısmı toprak altında kalmış birçok sivil mimarlık örneği de vardır.

Kaynak: Kars Kent Rehberi, Kars Kent Konseyi

Harabelerin çevresinde girişimci köylüler evlerinin bir odasını kiralarak pansiyonculuk yapmaktadır. Bazılarının evlerinin tamamını butik otel olarak işlettiği belirtilmiştir.

Kentteki dini ve sivil yapılar da önemli kültürel ve tarihi eserler olarak değerlendirilmektedir. Kars ilinde bulunan eski yapılardan bazıları restore edilmiş olup farklı işlevlerde kullanılmaktadır. Ayrıca, Kars 19. Mekanize Tugay Alanı'nda, halen 411 eski yapının bulunduğu belirtilmiştir. Bu yapılara dokunulmamıştır ve gelecekte bu yapıların turizm açısından büyük değer taşıyacağı ifade edilmiştir.

“Kars'ın yarısı kadar yerdir orası. Yani işte oranın hediyelik eşyalara, restoranlara, butik otellere, sanat sokaklarına dönüştürüldüğünü düşünün...” (Kars, Otel sahibi)

Öte yandan, restorasyonun bilinçsiz yapıldığından yakınlar da olmuştur. Tarihi dokunun gerektiği gibi korunmadığı ifade edilmiştir. Kars'ta bulunan eski yapıların birçoğu yıkılmış; kesme taş döşeli yollar taşlar sökülerek asfalt yapılmıştır.

Kars Kalesi ve eteklerindeki tabyalar gene önemli tarihi mekânlardır. Kars'ta dünyanın en büyük tabyalarının varlığı turizm açısından önemli bir zenginlik olarak belirtilmiştir.

Kentte Malakan kültürü üzerine çalışanlar vardır. Bir Malakan köyünün kurulması ve turizme açılması yönünde düşünceler geliştirilmiştir.

Süt ürünleri Kars ekonomisinde belirli bir yer tutmaktadır. Bu çerçevede Kars kaşarı ve gravyeri

MALAKANLAR (MOLAKANLAR)

Kars Rus hakimiyeti altındayken bölgede yaşayan etnik gruplar arasında en dikkat çekici Malakan'lardır. Malakanların hikayesi 1660'lı yıllarda Rus Ortodoks Din ve Dua adlı kutsal kitaptaki yapılacak olan değişiklikleri kabul etmemeleri ile başlar. O tarihlerde Rusya'da egemen olan inanca göre haftada sadece iki gün süt içilirken, Malakanlar bu perhize itiraz ederek, her gün süt içilebileceğini savunurlar. Rusça'da Moloko kelimesi süt, Molakan ise süt içen, perhizi bozan anlamına gelir. 1840'lı yıllarda Kafkas bölgelerine gelmelerine izin verilen Malakanlar, 1877-1878 yıllarında Rusların Kars'a girmeleriyle, bu bölgeye sürülürler. Kars'ın Arpaçay ilçesine bağlı Yalınçayır (Zöhrab) ve Atçılar köyleri ile Kars merkezinin kuzey batısındaki Çakmak Köyü'ne yoğun olarak yerleşirler. Malakanlar, Kars'ta bölge halkına değirmencilik, peynircilik konularında ve tarımsal alanda önemli katkılarda bulunurlar. İnançları gereği, savaşa, silaha ve askere gitmeye karşıdır. Malakanlar 1918'de Rus hakimiyeti bittikten sonra da Kars'tan ayrılmazlar. Ancak 1921'de zorla silah altına alınmaya zorlanmaları bu topluluğun kitlesel olarak göç etmesine yol açar. Kalan Malakanlar ise, 1962 yılında, çoğunluğu Sovyetler Birliği'ne olmak üzere Amerika Birleşik Devletleri ve Kanada'ya göç ederler.

Kaynak: Kars Kent Rehberi, Kars Kent Konseyi

önem taşımaktadır. Kars'ın merkez ilçesine bağlı Boğatepe köyünde bir peynir müzesi vardır.

Kentteki tarihi ve kültürel zenginliklerin yeterince tanıtımının yapılamadığı ve bu nedenle beklenen değer yaratılamadığı düşüncesi yaygındır. Kars birçok filme ev sahipliği etmiş; ancak şehrin adının anılmaması nedeniyle bu fırsatlar değerlendirilememiştir. Yetkililerin özellikle uluslararası fuarlardan yararlanamadığı, bu nedenle tanıtım faaliyetlerinin sonuç vermediği ifade edilmiştir.

Kent ve çevresinde dünya ölçeğinde değer taşıyan doğal zenginlikler vardır. Kars Kuyucuk Gölü, Kuzey Doğa Derneği'nin çevre çalışmaları ve girişimleri sonucunda, Avrupa Birliği tarafından "Seçkin Turizm Cenneti" (European Destination of Excellence – EDEN Site of Turkey) ilan edilerek ödüle layık görülmüştür. Kars'ın en önemli sulak alanlarından Kuyucuk Gölü aynı zamanda Uluslararası Önemli Doğa Alanı (Key Biodiversity Area) ve Yaban Hayatı Geliştirme Sahası statüsüne sahiptir. National Geographic, Türkiye'de ilk kez gerçekleştirdiği yaban hayatı belgeselini

Kars'ta çekmiştir. Türkiye'nin ilk yaban hayatı koridoru Kars'ta planlanmıştır; ABD'deki Yellowstone National Park benzeri bir doğal parkın Kars'ta kurulması söz konusu olmuştur.

Dünyadaki en kaliteli karın bulunduğu üç yerden birinin Kars'ın Sarıkamış ilçesi olduğu belirtilmektedir. Birçok yerde buz üstünde kayak yapılırken, Sarıkamış'ta "pamuk üzerinde" kayıldığı ifade edilmiştir. İnsanların burayı gördükten sonra başka bir yere gitmedikleri, "gidemedikleri" anlatılmıştır. Sarıkamış ayrıca çam ormanları ve bu ormanlarının içinde bulunan yedi uzun pist açısından da önem taşımaktadır. 1896 yılında Rus Çarı 2. Nikola tarafından yaptırılan Katerina Köşkü de Sarıkamış'ta bulunmaktadır.

İğdir'da turizm gelişmemiş olup turizm sektörünün gelişmesini sağlayacak herhangi bir kaynak da bulunmamaktadır. Yapılan görüşmelerde, İğdir'ı ziyarete gelen bir turistin, birkaç saatten fazla zaman geçiremeyeceği dile getirilmiştir. Bu durumun aşılması için çözüm olarak "alışveriş turizmi" dile getirilmiştir. Ağrı Dağı'nın turizme açılmasının henüz pek güvenli olmadığı düşünülmektedir. Turizmi geliştirmek amacıyla Ağrı Dağı eteklerine bungalovlar yapılmış; ancak orada kalan mühendislerin kaçırılması bu adımı boşa çıkarmıştır. Azeriler için büyük öneme sahip Nevruz kutlamalarının turizmi geliştirebileceği anlatılmıştır, ancak bu konuda henüz bir adım atılmış değildir.

"İğdir'in kültürel açıdan bir değeri yok; turistik bir eseri çok fazla yok. Yani Kars gibi bir kent değil. Eski tarihi şeyi, o vadadaki haliyle bir Ani harabesi yok, bir Rus mimarisi göremezsiniz kentte. O yüzden turisti bağlayacak bir şey yok. En fazla bir gün bile değil; birkaç saat harcıyıp buradan yola devam ediyor. O yüzden burada insanları tutmak için alışveriş turizmini canlandırmamız gerekiyor; farklı bir alternatif bulmamız lazım." (İğdir, Kamu Görevlisi, Serhat Kalkınma Ajansı)

2.3 ETNİK YAPI

"Kurtla kuzu bir arada yaşar, arada ziyankârlar olmasa."

Günümüzde Kars'ta başlıca dört etnik grup yaşadığı ifade edilmektedir. Saha ziyareti

kapsamında görüşülen kişiler, bu etnik grupları Terekemeler, Azeriler, Kürtler ve “yerliler” olarak adlandırmaktadır. Ayrıca, Çakmak köyünde Malakanlar’ın hala varlıklarını sürdürdüklerinden söz edilmektedir. Özellikle Kürt nüfusun tüm bölgede artmakta olduğu ve buna karşılık Kafkas Üniversitesi’ndeki Azeri öğrencilerin sayısında da artış olduğu ifade edilmiştir. Iğdır’da en büyük nüfusa sahip iki kesim Kürtler ve Azerilerdir.

2.3.1 Bölgede Etnik Gerilimler

Kars’ın geçmişinde çok kültürlü bir kent kimliği olduğu dile getirilmektedir. Günümüzde ise Kars’ta yaşayan etnik gruplar arasında karşılıklı önyargıların bulunduğu; çeşitli grupların birbirini “istemediği” ifade edilmektedir.

İlde Kürt nüfusun artması, bazı katılımcıların deyimiyle “Kürtlerin de Ermeniler gibi” algılanmasına yol açmıştır. Bu artışın “korku” yarattığı, Kars’tan çıkacak milletvekilleri içinde Kürt ağırlığının artmasıyla burasının bir “kurtarılmış bölge” olacağı ve farklı etnik kimliklere sahip halkın kaynaşmasının zorlaşacağına inanıldığı için, bu algıdan dolayı yanlış politikalara yönelim riski olduğundan bahsedilmiştir.

“Şu korkunun olacağını düşünüyorum. Zaten Ermeniler gelmesede, buradaki Kürtler de Ermeniler gibi algılandığı için, yüzde 60’a dayandıkları için. Bir milletvekili çıkar ancak. Bu korku var. Tamamen kurtarılmış bölge olacağı düşüncesi var. Bu yüzden, tam tersi üniversitedeki öğrenci profili bile değiştirilmek isteniyor. Yani, bu risk değil de nedir?” (Kars, İnşaat Mühendisi)

Bu algı Kürtler arasında da rahatsızlık yaratmakta; özellikle de eşitsiz muamele ve önyargıların “kardeşlik” söylemine zarar verdiği belirtilmektedir. Saha ziyaretinde görüştüğümüz bir Kürt kadın, bu durumu şu sözlerle ifade etmiştir:

“Ben Kürt kökenli bir insanım; böyle bir şeyi biz yapsak, bizi terörist ilan ederler. Kusura bakmayın yani öyle. Adam tuttu direği (anıtı) söktü, altına da beton attı ya. Ne demek bu? Hani biz kardeşik?” (Kars, Sivil Toplum Çalışanı, KAMER)

Iğdır’daki görüşmelerde, kentte etnik bir gerginlik olmadığı, halkların arasında bir problem olmadığı dile getirilmiştir. Ancak son dönemde özellikle “barış süreci”nin gündeme gelmesiyle,

bir takım rahatsızlıkların dile getirilmeye başlandığı gözlemlenmiştir. Bunun yanında sosyal transferlerden kentte ağırlıklı olarak Kürtlerin yararlandığı, bunun “haksızlık” olarak görüldüğü ve rahatsızlık yarattığı ifade edilmiştir.

2.3.2 Ermenistan ve Ermenilere Dair Bakış Açısı

Ermenistan’la ilgili olarak çözümün temelinde, karşılıklı gidip gelmelere, diyaloga, olumsuzlukların da konuşulmasına bağlı olduğu söylenmektedir.

“Dolayısıyla tek olay - Ermenistan ile bizim aramızdaki çözümle ilgili olarak benim gördüğüm tek şey diyalogdur; konuşmaktır. Ben gideceğim oraya, onlar gelecek buraya. Ben onlara konuşacağım; onlar bana konuşacak, bazı olumsuzlukları söyleyecekler.” (Kars, Sanayici)

Sorunların şahsi olmadığı, sorunun temelinde devletlerin politikaları ve yönetim şeklinin yattığı vurgulanmaktadır.

“Bizim halkla aramızda bir şey yok ki. Geliyorlar, dükkânlarımıza geliyorlar. Çay ısmarlıyoruz. Benim kuyumcu dükkânıma geliyorlar. Ben sohbet ediyorum. Birbirimizle konuşuyoruz, sohbet ediyoruz.” (Kars, Sanayici)

Şiddetin iki taraflı olarak uygulanmış olması ve tarafların daha çok kendilerine uygulanan şiddeti öne çıkarma eğilimi göstermesi, diyalogun önündeki başlıca engel olarak görülmektedir.

“Temel olarak şu yani: O dönemin koşulları gereği biz de yaptık, onlar da yaptı diyor. Biz feci şekilde şiddet uyguladık; onlar da giderken, onların da şiddete eğilimli olanları, bize şiddet uyguladı gitti. Ve birçok altınlarını, ziynet eşyalarını gömerek gittiler; bırakarak gittiler. Karşılıklı olan bir şey bu.” (Kars, İnşaat Mühendisi)

Sorunun insanlarla değil, devletlerle ilgili olduğu söylenirken bile önyargıların öne çıktığı ve iki tarafın da kusurlu olmasına karşın, insanların kendi tarafını daha haklı bulma eğiliminde olduğu görülmektedir.

“İnsanlarla bizim bir işimiz yok. Fakat ben bazen düşündüğüm zaman, adamlar okullarda bana karşı şey okutturuyor; işte ‘Türkler düşmanımızdır’ diye. Bir taraftan da ‘genelde’ diyorum ‘bunlar bizi

istemiyor'; düşmanımız yani adamlar. Bundan vazgeçmeleri lazım. Biz, bir arada yaşamış bir topluluğuz. Siz daha önce Osmanlı'nın buyruğu altında yaşamış bir halksınız, biz de öyleyiz. Ve size zulüm edilmemiş. Biz böyle diyoruz, onlar diyor edilmiş. Bilmiyorum. Edilmemiştir muhakkak. Çünkü ben Türk topluluğuna baktığım zaman, kendimize baktığım zaman, komşularıma baktığım zaman, biz Müslüman bir toplumuz. Müslüman kimseyi ezecek yüreğe sahip değildir." (Kars, Sivil Toplum Çalışanı, KAMER Üyesi)

Etnik gruplar arasında yaşanan sorunlardan sorumlu tutulan devletler içinde, Amerika Birleşik Devletleri (ABD), egemen güç olarak görülerek ayrı bir yer tutmaktadır. "ABD'nin etkisindeki Ermenistan siyaseti'nin, Türkiye'yle ilişkilerin gelişmesini engellediği, oysa insanlar arasında sorun olmadığı ve Ermenistan'ı ziyaret eden Türklerin de saygıyla karşılandığı vurgulanmıştır.

"Ermenistan'a ben kendim ziyaret yaptım Gürcistan üzerinden. Oradaki halkın Türk milletiyle bir sıkıntısı yok. Sadece egemen güçlerin siyaseti. Bu egemen güç ne yapacak seni zayıflatmak için; devletler arasında siyaseti engellemek için siyasi güçler orada da lobi oluşturmuş. Bizi ağır ceza reisi ağırladı. Öğretmeninden sokaktaki satıcısına, nalburuna, bakkalına kadar gittik. Türk mü, saygı duyuyor. Ermenistan siyaseti egemen güç Amerika'nın etkisinde ve Amerika'nın etkisiyle adam mazotunu satıyor, onu satıyor." (Kars, Sivil Toplum Çalışanı, KAMER)

İşsizliğin yüksek olduğu Kars'ta, kayıt dışı olarak ülkeye giren Ermenilere hiçbir şekilde iş verilmediğinden söz edilmektedir. Bunun nedeni olarak, işverenin çevre baskısından korkması ve daha düşük maliyetli olmasına rağmen Ermeni çalıştırmak istememesi yatmaktadır. Bütün bu önyargıların, devlet ideolojilerinin ve uygulamalarının, sonuç olarak Kars'a zarar verdiği, Kars'ın gelişmesini engellediği ileri sürülmektedir.

Karşılıklı önyargıların temelinde fanatizmin yattığı düşüncesi hâkimdir ve bu olgunun "resmi devlet ideolojisi" ile beslendiği belirtilmiştir. Ermeniler ve Kürtler kadar olmasa bile, Azerilerin de bu açıdan aynı biçimde değerlendirildiği anlaşılmaktadır.

"Şimdi Azeriler de geldi... Onlar da fanatik. Onlarda da resmi devlet ideolojisi var, bizde de.

Siyah beyazdır her şey. Biz siyahı anlatıyoruz. Onlar da beyazı anlatıyorlar. Ama bilmiyorlar ki griler bizim için önemlidir." (Kars, Sanayici)

Iğdır'da, Kars'a kıyasla, etnik kimlikler arası daha yüksek bir gerilim görülmektedir. Bu durum, "Iğdır haine geçit vermez" ifadesiyle dile getirilmiştir.

Bölgede, Uluslararası Asılsız Ermeni İddialarıyla Mücadele Derneği'nin, (ASİMDER) Ermenistan konusundaki sert bir tutumunu özellik olarak önemsemek gerekir. ASİMDER'le yapılan görüşmede, dernek üyeleri, kendilerinin Ermeni halkıyla bir sorunu olmadığını ve olamayacağını; devletlerin politikaları ile mücadele ettiklerini; sorununun Ermeni Diasporası ve Ermenistan yönetimini elinde bulunduran Rusya ile olduğunu ifade etmişlerdir. Dernek üyeleri, ırkçı bir yaklaşımını reddetmiş ve diyalogdan yana olduklarını vurgulamışlardır. Ermenistan sınırının açılması, onlar için ancak Ermenistan'ın, "Kara-bağ işgaline son vermesi" ve "soykırım iddialarından vazgeçmesi"ne yönelik adımlar atıldığı zaman, kabul edilebilir bir konudur. Bununla beraber, ASİMDER üyelerinin, sınırın açılması için mutlaka bir ön hazırlık yapılması gerektiğini, her iki halkın da psikolojik olarak hazırlanması gerektiğini vurgulamış olmaları önemlidir.

"Halkta sıkıntı yok ama psikolojik bir eğitimden geçilmesi lazım; öyle kapıyı açtın, olmaz. Biz Ermenistan halkıyla sıkıntımızın olmadığını baştan söylüyoruz. Kapının açılmasının faydası olur mu? Olur. Halklar kaynaşsın, tanışsın. Ama yani oradaki o anıtı (Ermeni Soykırımı Anıtı) ne yapacaksınız? Buradakini (Iğdır Soykırım Anıtı) ne yapacaksınız? Oradaki o milli kahramanları ne yapacaksınız?" (Iğdır, Sivil Toplum Çalışanı, ASİMDER)

2.4 SINIR KAPILARI

Kalitatif saha çalışması kapsamında yapılan ziyaretlerde görüşülen kişilerin çoğu, bölgenin iç pazara uzaklığının başka pazarlara yakınlık anlamına geldiğinin bilincindedir. Birden çok katılımcı, "Kapılar açılmalı. Çok büyük pazar yanı başımızda. Çin'e kadar gidebiliriz" gibi ifadeler kullanmıştır. Sınır kapılarının kapalı olması yeni pazarlara açılmayı engellemektedir. Öte yandan, sınır kapılarının açılması durumunda, bundan

nasıl bir fayda sağlanacağı konusunda halkın yeterince bilgili olmadığı vurgulanmıştır.

Bu konuda Nahçıvan deneyimi, hem olumlu hem de olumsuz anlamda önemli bir örnek teşkil etmektedir. Nahçıvan'dan gelen ucuz ve kayıtsız işgücü, iş çevreleri açısından bir fırsatken bölge halkı açısından bir tehdit olarak algılanmaktadır. Öte yandan, Nahçıvan halkının yaptığı gündelik alışverişin bile İğdir'in il ekonomisine katkısı olduğu telaffuz edilmektedir. Bu nedenle, Ermenistan sınırının açılmasının da bölge ticaretine olumlu etkisi olacağı konusunda genel bir kabul görülmektedir.

"Kars sınır; ama bitiş değil, başlangıç. Kars, kapı kenti anlamında Gürcü lisanında. Yani Kariskalaki." (Kars, İşadamı, Kars Ticaret Borsası)

Kars'ta görüşülen kişilerin hemen hepsi, Ermenistan sınır kapısının açılması konusunda olumlu görüş bildirmiştir.

"Beş dakikalık yolu sekiz saatte gidiyoruz. Aynı su, aynı hava, aynı toprak. Gürcistan üzerinden dolaşılıyor." (Kars, Kamu Görevlisi, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü)

Kapının açılmasının, hem Kars hem de Ermenistan açısından yarar sağlayacağı düşüncesi yaygındır. Genel görüş halklar arasında bir sorun olmadığı yönündedir. Sınır kapısının kapalı olmasının nedeni olarak, Ermenistan'ın Karabağ işgalinin etkilediği devlet politikası gösterilmektedir. Bu devlet politikasının da temel belirleyenin Azerbaycan olduğu kabulü vardır. Ancak, Azerbaycan'dan sağlanan doğal gaz ve diğer bazı destekler nedeniyle, Azerbaycan'ın benimsemeyeceği bir siyasi kararı Türkiye'nin uygulayamayacağı belirtilmektedir. Saha ziyareti kapsamında görüşülen kişilerden bazıları, Azerbaycan'ın Türkiye'ye karşı enerji kozunu kullandığı ve Kars'ta adeta "bekçilik yapmak" için konsolosluk açtığı kanaatinde olup, Azerbaycan'ın bu yaklaşımlarını hoş karşılamamaktadır.

Sınır kapısının bir başka açılmama nedeni olarak büyük devlet politikaları ("egemen güçlerin siyaseti") gösterilmektedir. Karabağ sorunu ve Azerbaycan baskısı görünür nedenler olmakla birlikte, Rusya ve ABD'nin anlaşması durumunda, kapının "o dakika" açılacağı ileri sürülmektedir. Bir katılımcı, Türkiye'nin Ermenistan ile sınır kapılarını kapatmasının ve bunu Ermenistan'a karşı

siyasi bir yaptırım olarak görmesinin, Kars'taki ticari potansiyeli asgari düzeye indirdiğini belirtmiştir. Etnik gruplar açısından bakıldığında kapının açılmasına ciddi karşı çıkışın İğdir'daki Azerilerden geldiği söylenebilir.

"Çünkü Kars'ta sadece Karşılırla konuşsaydık, kapı yarın açılın diyebilirdik yani... Geçen sefer İğdir'a geldik; İğdir'da sadece Kürt kesimiyle konuşsaydık, gene öyle derdik. Ama Azerilerle konuştuğumuz zaman farklı bir şey çıktı." (İğdir, Sivil Toplum Çalışanı, ASİMDER)

Ermenistan nüfusunun ve alım gücünün düşük olmasını ileri sürerek, kapının açılmasının bölgeye fazla bir yarar sağlamayacağını ileri sürerler de vardır. Buna karşılık, kapı açılır açılmaz hemen bir ekonomik patlama beklemenin anlamsız olduğu, orta ve uzun dönemde ise ciddi yararları olacağı belirtilmiştir. Bu görüşe göre, kısa dönemde de, ekonomik ilişkiler düzgün yürütülürse, kapının açılması, Kars nüfusuna 2,5 milyon kişi daha katılması anlamına gelecektir. Ayrıca, bugün itibarıyla Ermenistan'la hava yolunun açık olduğu, İstanbul-Yerevan arası uçak seferlerinin düzenlendiği, ticaret yapıldığı belirtilmekte; Türk mallarının Gürcistan ve İran üzerinden dolaylı olarak Ermenistan'da yüksek fiyatlarla pazarlandığı ileri sürülmektedir.

"Ermenistan'la olan kapımız kapalı ama Ermenistan'la Türkiye arasında ticaret var. Ortaklıklar var, ticaret var, havayolu açık. Karadenizliler arkadan götürüp mal satıp geliyorlar." (Kars, Sanayici)

Öte yandan, Ermenistan ticaretinin Gürcistan üzerinden gerçekleşmesinin bir nedeninin, Tiflis'teki "yerleşik güçler" olduğu düşüncesi de mevcut. Ermenistan'la ticaret söz konusu olduğunda, halihazırda Gürcistan üzerinden yapılan ticaretin, Kars üzerinden doğrudan Ermenistan'a yapılması cazip görünmekle birlikte, Karabağ sorunu çözülmeden sınır kapısının açılmaması yönünde görüşler de ifade edilmiştir. Bazı katılımcılar konuyla ilgili bir görüş belirtmeksizin, bunun bir devlet politikası olduğunu dile getirmekle yetinmiştir.

Kars'ın sadece Ermenistan değil, bölgeye yakın diğer sınır ülkelerine de herhangi bir ihracatı bulunmamaktadır. Bununla birlikte, ihracatla ilgili yeni bir bilgilenme çabası vardır. Erzurum'da

bulunan İhracatçılar Birliği'nin, bu konudaki faaliyetleri etkili olmuş görünmektedir.

Bölgede, Ermenistan sınır kapısının açılması ilin ekonomisine yararlı olacağını ya da tersine, hiçbir yararının olmayacağını öne süren iki ana yaklaşım gözlenmektedir. Bu görüşlerin dayandığı temel argümanlar şöyledir:

- Ermenistan ekonomisinin zayıflığı her iki yaklaşıma da temel dayanak teşkil etmektedir. Başka bir deyişle, bu durum bir fırsat olarak da, zayıflık olarak da değerlendirilmektedir. Bu durumu bir fırsat olarak gören argümana göre, "Ermenistan'da üretilemeyen her şeyin ticareti yapılabilir, hatta yörenin işadamları orada iş kurabilir" (Kars, Çiftçi, Digor Ziraat Odası). Bu durumu bir zayıflık olarak gören argümana göre ise, "Alım gücü yoksa, Ermenistan'la ticaret yapılamaz" (Kars, Esnaf, Organik Tarım Üreticileri Birliği).
- Sınır kapısının açılmasının Kars'ın ekonomisine yararı olacağını söyleyenlerin bir diğer argümanı, mevcut durumda Gürcistan üzerinden Ermenistan'a yapılan ticaretin, doğrudan Kars'tan yapılması durumunda, ilin ticaretinde hareketlenme yaşanacağı beklentisidir. Ermenistan'la sınırın açılması, aynı zamanda, Kars'ı bir sınır kenti olmaktan çıkarıp bir geçiş ili haline getirecek olması açısından da önemlidir. (Kars, Esnaf, Esnaf ve Sanatkârlar Odası)
- Ermenistan'daki işsizliğin, Nahçıvan örneğinde olduğu gibi, Kars'a ucuz işgücünün girmesi anlamında olumsuz etkileri olabileceği belirtilmiştir.
- Ermenistan ekonomisinin de tarım ve hayvancılığa dayanması nedeniyle, sınırın açılmasının bölge hayvancılığına olumlu katkıda bulunması beklenmiyor. Ermenistan'da, et fiyatlarının daha ucuz olduğu düşünüldüğü için, süt ürünleri satışı bir olanak olarak değerlendirilebilir.
- Sınır kapısının açılması daha çok turizme katkı sağlar; küçük esnaf bundan yararlanır.
- Ermenistan'la ticaretin gelişmesi, Kars'ta üretilen malların pazarlanmasından çok, nakliyecilik ve dolayısıyla lojistik sektörünün gelişmesine katkıda bulunması açısından önemlidir.

Kapının açılmasının birincil yararı olarak ekonomik fayda gösterilmektedir. Ancak, bununla birlikte saha ziyaretlerinde görüşülen kişilerden bazıları, konunun psikolojik ve kültürel yönlerine de özellikle dikkat çekmiştir. Bu kişilere göre, kapının açılması, Kars için yalnızca Ermenistan'a açılma anlamına gelmemekte; "ufkunun" bütün Doğu'ya açılmasını temsil etmektedir. Bunun yanı sıra, Ermenilerle ilişkilerin gelişeceği, kültür alışverişinin canlanacağı düşünülmektedir.

"Kapılar açılırsa, bu bölgenin turizmi büyük oranda değişecek. Diyeceksiniz ki, Ermenistan'daki turizm potansiyeli nedir veya gıda madde satışlarının potansiyeli nedir? Hiç öyle değildir. O kapalı kapıdan açılan pencerenin, ufka açılan bir pencereye dönüşmesi, insan psikolojisinde çok derin, olumlu yönde faydalar sağlar." (Kars, Turizmci)

"Biz iletişimden, ticaretten ne denli soyutlayabiliriz ya da bunu aksini söyleyebiliriz; mümkün mü? Ticaret iletişimle, turizmle, görüşmelerle, gidip gelmelerle olur. Yani bilmiyorum. 18 kilometre, 20 kilometre Erivan; nüfusu 3 milyon civarında. Bu kapının açıldığını düşünün... Yalnız Ermenistan'a değil, şimdi Azerbaycan'a, Bakü'ye 18 saatte gidiyoruz buradan kapı açılması halinde Bakü'ye 6 saatte gideceğiz." (İğdır, İşadamları, İğdır Ticaret ve Sanayi Odası)

2005 yılında, dönemin Kars Belediye Başkanı Naif Alibeyoğlu öncülüğünde "Metsamor Kapanın, Sınır Kapısı Açılsın" sloganı ile bir kampanya düzenlenmiş ve 50.000 imza toplanmıştır. Bu dönemde, gene belediye tarafından gerçekleştirilen çeşitli etkinliklere Ermenistan'dan davetlilerin de katılımı; "her iki halkın birlikte halay çekmesi" gibi yakınlaşmaların yaşanmış olması; halklar arasında bir sorun olmadığı ve olmayacağını önemli göstergeleri olarak belirtilmiştir. Digor'un sınıra yakın noktasında bulunan köyler ve sınırda bulunan Halıkışlak köyü ile Ermenistan arasında gidiş gelişler olduğu söylenmektedir. Bu bölgedeki sınır köyleri arasında sadece bir dere vardır ve bu dere kış aylarında buz tuttuğunda karşılıklı geçişin mümkün olduğu anlaşılmaktadır.

Azerbaycan (Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti), İran ve Ermenistan'la sınırı bulunan İğdır'ın, Ermenistan'a açılan Alican Sınır Kapısı ile İran'a açılan Boralan Sınır Kapısı kapalıdır. Açık ve işlek durumda olan tek sınır kapısı Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'ne açılan Dilucu Sınır Kapısı olan

METSAMOR NÜKLEER ENERJİ SANTRALİ

Metsamor, Ermenistan'ın Yerevan kentinin yaklaşık 30 km batısında, aktif bir deprem bölgesinde yer alan, 32 yıllık bir nükleer santraldir. Aynı zamanda, Rusya dışında bulunan, tasarımı 1960'lara dayanan, Sovyet modeli basınçlı su reaktörünün hala kullanılmakta olduğu son nükleer santraldir. Ermenistan, ülkenin elektrik ihtiyacının yaklaşık %40'ını üreten bu yaşlı nükleer santrale büyük ölçüde bağımlı konumdadır. 1988 yılında, Metsamor santraline 100 km'den daha yakın bir noktada, Richter ölçeğiyle 6,9 şiddetinde bir deprem meydana gelmiştir. Metsamor tesisi bunun üzerine kapatılmıştır; ancak reaktörlerden biri, Dağlık Karabağ ihtilafı nedeniyle 1988-1994 yılları arasında Azerbaycan'la yaşanan çatışmanın yol açtığı enerji krizinin ardından yeniden devreye alınmıştır. 18 Nisan 2012 tarihinde, Avrupa Parlamentosu; AB-Ermenistan Ortaklık Sözleşmesi müzakereleri çerçevesinde, Konsey, Komisyon ve AB Dışişleri Bakanlığı'na sunulan, Metsamor Nükleer Enerji Santrali'nin 2016 yılından önce kapatılmasının talep edildiği tavsiye kararını kabul etmiştir.

Kaynak: Avrupa Parlamentosu, Özel Oturum Bilgi Notları

Iğdır'da, iç gümrük bulunmamaktadır. Bakanlar Kurulu kararı ile sınır ticareti yapılmaktadır. Bir başka deyişle, sınır bölgesinde sınır ticaret belgesi olan kişiler, iç gümrük işlemlerine tabi olmaksızın mal alıp satmaktadırlar. Nahçıvan'la ticaret inşaat malzemesi, demir, halı gibi aslında Iğdır'da üretilmeyen; il dışından gelen mallara dayanmaktadır. Nahçıvan'dan şimdiye kadar alınan tek ürün ise yalnızca mazot olmuştur.

“Bakanlar kurulu kararına göre mazot geliyor. Karşıya da inşaat malzemeleri, demir, sınır ticareti kapsamında olanlar gidiyor. Normal şartlar altında ithalat-ihracat yapmaya yetkili değiliz. Iğdır halkına katkı sağlamak amacıyla sınır ticareti yapılıyor. O kapsamda da, inşaat malzemeleri genelde gidiyor. Karşıda dediğim gibi hiçbir şey yok. Halı gidiyor aklıma gelen. Buğday da gidiyor bazen.” (Iğdır, Kamu Görevlisi, Dilucu Gümrük Müdürlüğü)

Nahçıvan'a giden mal hacmi pek kayda değer görünmemektedir. Yirmi TIR'la taşınan malzeme toplansa, aslında 1 TIR'lık malzemeye tekabül edeceği; asıl amacın Nahçıvan'dan mazot getirmek olduğu anlaşılmaktadır. Mazot ticaretinin serbest olduğu dönemde, birçok kişi tarım topraklarını ve traktörlerini satıp, kamyon satın almıştır. Eskiden, Nahçıvan üzerinden Iğdır'a tonlarca mazot

getirilebilirken, Dilucu Gümrük Müdürlüğü'nden bir yetkilinin belirttiği üzere, günümüzde TIR'lara 550 litre; kamyonlara 400 litre; otobüslere ise 300 litre mazot getirme izni vardır. Bu miktarlardan fazlası sınırdaki vergiye tabi tutulmaktadır.

“Daha sonra Nahçıvan kapımız açıldı. Nahçıvan kapımızın açılmasıyla birlikte herkes motorin ticaretine döndü. Tabii ki herkes hayvanını, ziynetini satıp araçlar falan almaya başladı. Iğdır'da o yüzden hayvancılık, maalesef onun paralelinde tarım azaldı; bitti.” (Iğdır, İşadamı, Iğdır Ticaret ve Sanayi Odası)

Mazotun kısıtlanmış olması, sınırdaki görev yapan gümrük memurları için de önemli bir sorun haline gelmiştir. Saha ziyaretlerinde yapılan görüşmelerde, kanunu uygulamakta zorlandıklarını, insanların zaman zaman baskı yaptıklarını ifade etmektedirler.

Nahçıvan'dan insanlar çalışmak için Iğdır'a gelmektedir. Bu kayıtsız ve kaçak işgücünün istismara açık olduğu, kadın ticareti konusunda ise cezaların ağırlaştırılmış olmasından ötürü geçmişe göre azalma olduğu belirtilmiştir. İran'a ve İran üzerinden diğer ülkelere geçiş, Iğdır'daki Boralan Sınır Kapısı kapalı olduğundan, Ağrı ili Doğubayazıt ilçesinde bulunan Gürbulak Sınır Kapısı'ndan yapılmaktadır. Görüşülen nakliyeciler, İran üzerinden geçişin sorunlu olduğunu; İran'ın nakliye firmalarından “ayakbastı parası” alması ve yakıtı iki katı fiyatla satması nedeniyle maliyetlerin yüksek olduğunu; İranlı nakliyecilerle rekabet edemediklerini belirtmişlerdir.

İran'da yaşanan ekonomik krizin yanı sıra siyasi nedenlerden ötürü, bu ülkeyle alışverişin azaldığı dile getirilmiştir. Eskiden İran'dan daha fazla insan gelip Iğdır'dan, Doğubayazıt'tan alışveriş yaparken, şimdilerde bunların sayısı azalmıştır. Bu durum, İran'a yolcu taşımacılığını önemli ölçüde etkilemiştir. Benzer biçimde ihracat da etkilenmiştir. Boralan Sınır Kapısı'nın açılması Iğdır için önemlidir. Kavşak noktada bulunması nedeniyle, Iğdır'da serbest bölge kurulması talep edilmektedir.

İran üzerinden geçişlerde, araçların haftalarca gümrüklerde bekletilmesi önemli bir diğer sorun olarak dile getirilmektedir. Bu nedenle, Karabağ üzerinden Azerbaycan'a açılacak koridor,

nakliyeciler için önem taşımaktadır. Ermenistan sınır kapısının açılması ile, mevcut durumda 18 saatte varılan Bakü'ye ulaşımın 6 saate düşeceği söylenmiştir. Iğdır'daki sınır ticareti ve nakliyecilik deneyimi nedeniyle, sınır kapılarının yararı konusunda önemli bir farkındalık vardır.

“Türk malları İran üzerinden Ermenistan'a gidiyor, parayı İranlı kazanıyor.” (Iğdır, Eczacı)

Ancak, Iğdır'da, özellikle Azeri kesimde, Kars'tan farklı olarak, Ermenistan sınır kapısının kapalı olması, bir devlet politikası olarak kabul edilmekten çok, haklı ve olması gereken bir durum olarak algılanmaktadır. Bu konudaki söylemler ve talepler daha net ve keskindir. Sınır kapısının açılmasının getireceği iktisadi yarar ifade edilmesine rağmen, bazı koşullar yerine getirilmedikçe sınır kapısının açılması istenen bir durum değildir. Konuyla ilgili olarak, iş çevrelerinin söylemlerini şöyle özetlemek mümkündür:

- Türkiye, Ermenistan konusunda yeterli adımları atmıştır. Ermenilerin Türkiye'ye girişi engellenmemiş; kaçak çalışanlara müdahale edilmemiş; hava yolu açılmış; ihracat ve ithalat yasak olmasına rağmen Gürcistan üzerinden ihracata göz yumulmuş; Van'da “Akdamar” ibadete açılmıştır. Ermenistan'ın da gerekli adımları atması gerekir.
- Ermenistan, Türkiye'den toprak talebinden ve soykırım iddialarından vazgeçmeli; Karabağ sorununu çözmelidir.
- Türkiye'nin Azerbaycan'dan kaybı, Ermenistan'dan kazancından daha fazla olacaktır. Bu nedenle, Ermenistan öncelikle Azerbaycan'la sorununu çözmelidir.

2.4.1 Demiryolu

“Demiryolu aynı zamanda bir kültür yoludur.”

Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu, Kars'ın kalkınmasıyla ilgili konuşmalarda en çok umut bağlanmış yatırım olarak görülmektedir. Bazılarına göre, demiryolu Kars'ta ekonomik bir “patlamaya” yol açacaktır. Bazıları ise, demiryolunun belirli bir fayda sağlayacağını, ama Kars'ın yalnızca bir transit noktası olarak kalması ihtimalinin de bulunduğunu ileri sürmektedir. Öte yandan, demiryoluna bağlı olarak kurulması planlanan lojistik köy ve lojistik

BAKÜ-TİFLİS-KARS DEMİRYOLU

Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu (BTK), Türkiye'nin Kars, Gürcistan'ın Tiflis ve Azerbaycan'ın Bakü kentlerini doğrudan birbirine bağlayacak olan, bölgesel bir demiryolu hattıdır. Projenin toplam tahmini maliyeti 600 milyon ABD dolarıdır. Projenin kilit hedefi, üç bölge arasındaki ticari ve ekonomik ilişkileri iyileştirmenin yanı sıra, Avrupa ve Asya'yı birbirine bağlayarak, doğrudan dış yatırım kazanmaktır. Bu proje, başta petrol olmak üzere, yolcu ve mal taşıma işlemlerini kolaylaştıracaktır. Projenin başlangıçta 2010 yılında tamamlanması planlanmış, ancak ertelenmiştir. 2014 yılının Ekim ayında, demiryolu hattının Türkiye tarafındaki çalışmanın %90'ından fazlası tamamlanmıştır. Demiryolunun 2015 yılında tamamlanması beklenmektedir.

Kaynak: Railway Technology

merkezin, Kars'ın istihdam sorununun çözümünde etkili olması beklenmektedir. Bu lojistik köy ve merkezin, Kars by-pass edilerek, Erzurum'da kurulabileceğine dair söylentiler ve bundan duyulan rahatsızlık da dile getirilmektedir. Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu'nun devreye girmesiyle birlikte, kurulacak gümrüğün Kars'a değil Erzurum'a kurulma ihtimali de hoş karşılanmamakta; demiryolu ile ilgili yatırımların Kars'ta yapılmasına dair talepler ve beklentiler dillendirilmektedir.

Özellikle Kars açısından bakıldığında ise, halihazırda doğrudan Ermenistan'a gidebilecek Kars-Gümrü Demiryolu hattı varken, böyle bir projenin “kulağını tersten göstermek” anlamını taşıdığını ifade edenler de olmuştur. 2012'de tamamlanması planlanan Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu ise, araştırma kapsamında son saha ziyaretinin yapıldığı 2013 yılı itibarıyla gerçekleşmemiştir.

Ermenistan sınır kapısı açıldığında, eski demiryolunun canlanacağı ve bunun özellikle turizm açısından önemli getirileri olacağı ileri sürülmüştür. Geçmişte, sınır kapanmadan önce, Kars ve Ermenistan'daki komşu kenti Gümrü arasında haftada bir tren olduğu, treni bekleyen insanların

KARS-GÜMRÜ DEMİRYOLU DOĞU KAPI

Kars'a 70 km uzaklıktaki Akyaka ilçesi sınırlarının güneydoğusunda Ermenistan ile Türkiye arasındaki sınır kapısıdır. Demiryolu bağlantısı 1993'ten beri kapalıdır.

Kaynak: Kars Kent Rehberi, Kars Kent Konseyi

birkaç gün Kars'ta konakladıkları anlatılmıştır. Bazı katılımcılara göre ise, Bakü-Tiflis Demiryolu hattının Kars'tan geçmesi; atıl durumda olan tarlaların, arazilerin değerlendirilmesini sağlayacaktır. Böylelikle çeşitli antrepolar kurulacak ve ticaret gelişecektir. Kurulacak antrepo alanında, Azerbaycanlı bazı iş adamlarının şimdiden toprak almaya başladıklarından da söz edilmiştir.

2.5 DEĞERLENDİRME

Kalitatif saha çalışması bulgularına göre, mevcut iktisadi durumun kötü olması ve bölgenin iktisaden Türkiye'nin en az gelişmiş bölgelerinden biri olmasında iki önemli faktör ön plana çıkmaktadır: 1) Tarım ve hayvancılığın modernize edilememiş olması. 2) Kış koşulları ve diğer bölgelere uzaklığın rekabet gücünü azaltması sonucu tarım dışı sektörlerin gelişememesi.

Ancak bölge halkı, bu nedenlerin dışında siyasi geçmişi nedeniyle, bölgenin bir nevi "cezalandırıldığına"; özellikle 1980 darbesi sonrası bölgenin durumunun kötüleştiğine inanmaktadır. Darbe sonrası göçün artması ve nüfus azalışı, talep yetersizliğini de beraberinde getirmiş ve bölge ekonomisinin gelişmesini engellemiştir.

Bölgede göç sonucu etnik yapıda da değişimler olmuştur. Kürt nüfus artarak, Kars'ta en yoğun etnik grup haline gelmiştir. Iğdır'da da, nüfusun yaklaşık yarısını Kürt nüfus oluşturmaktadır. Kürtler, bölgede sınır açılımını en fazla destekleyen etnik gruptur. Diğer gruplar arasından Azeriler ise, en az destekleyen grup olarak ön plana çıkmaktadır. Bu açıdan Kars'ın, sınır açılımına Iğdır'dan daha sıcak baktığı değerlendirilebilir.

Yapılan derinlemesine görüşmeler, bölge halkının çoğunlukla Ermenistan sınırının açılmasının iktisadi ve sosyal hayata olumlu etkileri olacağına inandıklarını göstermektedir. Açılıma karşı olanlar arasında dahi bu görüş yaygındır. Sorunun halklar arasında değil, devletler arasında olduğu ağırlıklı olarak dile getirilmiştir. İktisadi etki açısından bölgedeki iş adamları sınır açılımını önemsemekte, yeni iş alanları için bir fırsat olarak görmektedirler. Turizm, otelcilik, nakliye, perakende ve toptan satış sektörleri; sınırın açılmasından

en fazla fayda sağlayacak sektörler arasında görülmektedir. Sınır açılımının, bölgede talebi artırarak iktisadi bir canlılık getireceği genel olarak kabul edilmektedir.

Sınır açılımının psikolojik etkileri de önemsenmelidir. Kalitatif saha çalışması kapsamında yapılan derinlemesine görüşmeler, Ermenistan sınırının açılmasının sadece Ermenistan'la ilgili olmadığını, bölgedeki "kapalılık" algısını yıkmaya potansiyeli taşıdığını da göstermektedir. Bölge halkı kendini Batı'dan uzak, Gürcistan-Trabzon-Erzurum-İran ticaret hattının ise kenarında ve dışlanmış hissetmektedir. Bölge halkı için sınır, bölgeyi Ermenistan'dan değil dış dünyadan ayırmaktadır. Sınırın açılması, burayı Türkiye'nin bittiği yer olmaktan çıkarıp başladığı yer haline getirecektir.

Kalitatif saha çalışması bulguları, bölgede sınır açılımı sonrası iktisadi ve sosyal gelişimi engelleyecek ciddi engeller olmadığını göstermektedir. Ancak, bölgedeki Azeri nüfus için sınırın hangi koşullar altında açıldığı önem arz etmektedir. Karabağ sorununun çözümü bunların başında gelmektedir. Diğer etnik gruplar, devletin sınır açılımına yönelik bir adım atması durumunda bunu olumlu karşılayacaktır.

KALİTATİF SAHA ÇALIŞMASINA DAİR UZMAN GÖRÜŞÜ

3. KALİTATİF SAHA ÇALIŞMASINA DAİR UZMAN GÖRÜŞÜ

H.Neşe Özgen¹

Türkiye, Nisan 1993'te, Ermenistan ve Azerbaycan arasında yaşanan Dağlık Karabağ Savaşı'na tepki olarak Ermenistan ile "iyi komşuluk" bağlarını askıya alarak, kara sınırını tamamen ve tek taraflı olarak kapattı. 328 km. boyunca, Çıldır Gölü'nden başlayan ve Iğdır - Dilucu'na uzanan, bir kolu da Aras Nehri'ni tutan bu sınır; Soğuk Savaş dönemlerine kadar, Türkiye ile SSCB arasındaki devlet kanallı ticari ilişkilerin hayli yüksek oranda gerçekleştiği bir sınırdır. 1993'ten bu yana sınırın açılmasına yönelik politik, kültürel, sosyal ve iktisadi çeşitli çabalara rağmen de Türkiye'nin "kapalı tek sınırı" olma özelliğini korumaktadır.

2008 yılında dönemin Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün, Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan'ın davetlisi olarak, Dünya Kupası elemelerinde Ermenistan-Türkiye milli takımlarının futbol karşılaşmasını birlikte izlemeleri - son derece önemli bir adım da olsa - iyi komşuluk diplomasisini arzulanan düzeye taşımaya yetmemiştir. Zira, 10 Ekim 2009 tarihinde her iki ülkenin dışişleri bakanları tarafından İsviçre'nin ,Zürich kentinde imzalanan, diplomatik ilişkilerin yeniden tesis edilmesi ve sınırın açılmasını öngören protokoller de, ne yazık ki, iki ülkenin parlamentolarında onaylanmamış ve askıya alınmıştır.

Böyle bir tablo karşısında, 2012-2013 yılları arasında, Hrant Dink Vakfı'nın isteği üzerine BETAM (Bahçeşehir Üniversitesi Ekonomik ve Toplumsal Araştırmalar Merkezi) ve SAM (Sosyal Araştırmalar Merkezi) tarafından yürütülen çalışmalarda, araştırma ekibinin bir üyesi olarak saha ziyaretlerine katıldım.

Raporun bu bölümünde, Türkiye-Ermenistan arasındaki kapalı sınırın, sınır boyundaki beşeri etkilerini ve bu kapalılığın sonuçlarını anlamak ve açıklamak amacıyla gerçekleştirilen nitel sosyal araştırmanın bulguları üzerine tartışacağım.

Bu bölüm aynı zamanda bu sınırın sosyolojik profilini yine bu sınır üzerine 2006-2009 yıllarında yapmış olduğum araştırmalar ışığında özetlemeyi de hedeflemektedir².

Bu çalışmada Kars, Iğdır ve Ardahan ve bunların ilçelerinde ekonomik, sosyal ve kültürel hayattında çeşitli açılardan liderlik vasıflarını taşıyanlarla (*key informant*), günlük sosyal potansiyeli yansıtan örneklerle (*casual effect*), akademi ve diğer entelektüel sosyal yapılarla (*intelligent effect*) nitel bir çalışma yürütülmüş; yapılan araştırmalar geniş bir sosyal kesimle de paylaşılmıştır.

3.1 SINIRIN GEÇİRGENLİĞİNİN TARİHÇESİ

Türkiye-Ermenistan sınırı 1921'den itibaren hayli geçirgen bir yapı sergilemektedir. Gerek 1928-1938 arasında karşılıklı olarak devletlerin sınır boylarında kalmış ve parçalanmış ailelerin birleştirilme vakaları; 1935-1960 arasında gerçekleştirilen ve Ziraat Bankası üzerinden yürütülen ihracat-ithalat rakamları; gerekse iki ülke arasında devlet denetimli olarak cereyan eden çeşitli yerel sportif faaliyetler ve yarışmalar ve benzeri ilişkiler Soğuk Savaş dönemi ile sona ermiştir³. 1921-1938 arasındaki önemli dönemde Türkiye'den - hayli yerel - çok sayıda tüccar, celep ve tarım kesiminden eski elitlerin bu iktisadi ve beşeri bağlardan zenginleştiklerini; kasaba ve köylerden pek çok yerel tarım grubunun sınıf atlatma ve kentli tüccar olma şansına eriştiklerini; iki ülke arasındaki beşeri bağların denetimli de olsa geliştiğini görmek ümit vericidir⁴. Ancak Soğuk Savaş dönemini takiben "sınırdakilerin", "etnik düşmanların işbirlikçileri" olarak damgalanması; sınırın etnik bir havuz ve buna bağlı olarak ulusal bir güvenlik meselesi olarak görülmesi ve Ermenilerin (Ermenistan'ın değil) "ezeli düşman-komşu" olarak adlandırılmasının izlerinin bugün dahi baskın olduğunu söylemek mümkündür. 1938'den başlayan resmi tarih kurgusunun izleri ne yazık ki günümüzde de sürdürülmektedir.

2 Araştırma ve çeşitli makaleler için bkz. <http://neseozgen.net/caucasian-boundaries-and-citizenship/>

3 İki ülke arasındaki beşeri ve resmi faaliyetler için bkz. Max Planck Institute for Social Anthropology, "Caucasian Boundaries and Citizenship from Below"

4 Bu tartışma ve bulgular için Özgen, H.N., <http://neseozgen.net/wp-content/uploads/84.pdf>.

1 Prof. Dr. Sosyolog.

Son dönemlerde sınırın kapalılığı çeşitli uzmanlarca güvenlik, uluslararası ilişkiler ve ekonomi boyutlarında hayli incelenmiş; ancak sınırın iki yakasındaki kentlerin beşeri kapasitelerini değerlendiren pek az çalışma yapılmıştır⁵.

Dış ilişkiler kapsamında ve siyasi angajmanlarla geliştirilen ve birçoğu da ne yazık ki hayli ırkçı izler taşıyan çalışmalar grubunu bir yana bırakırsak; Ermenistan sınırının kapalılığı ve iki ülkenin ortak yararları üzerinde gelişen tartışmayı ele alan akademik literatürü, ağırlıklı olarak *politik-akademik çalışmalar* olarak adlandırmak mümkündür. Bu çalışmalar esas olarak Türkiye-Ermenistan sınırının açılmasında ekonomik yararları öne çıkararak; bu açılımın her iki ülke için ekonomik ve siyasi faydalarını sıralamaktadır.

Her iki ülke tarafından meseleye bakan araştırmacılar, sınırın açılmasının iktisaden faydaları üzerine yoğunlaşmaktadırlar. Türkiye için yazılan raporlarda da bu açıkça görülür. Sınır açıldığında Trabzon ve Doğu Anadolu'nun pazar genişletme fırsatları, olası kazançları; Batum, İran ve Çin pazarlarının fırsat etkisi; demiryolunun artıracığı ticari faaliyetin yaratacağı canlılık ve benzeri yararlar, en çok ele alınan konulardır⁶. Avrupa Birliği'nin raporları⁷ ve özellikle de International Alert tarafından yayımlanan "Barışın Ekonomisi" raporu sınırın açılmasının her iki taraf için iktisaden ne kadar büyük önem taşıdığını ayrıntılı istatistikler ve karşılaştırmalarla tartışmaktadır⁸.

Öte yandan, kapalı sınırın ekonomik ve sosyal etkilerinin bilimsel olarak araştırılması amacıyla Hrant Dink Vakfı'nın isteği üzerine, BETAM ve SAM tarafından 2012-2013 yıllarında gerçekleştirilen bu araştırma, bize iki ülkenin sınırın açılmasından sağlayacağı karşılıklı kazançlar tartışmasının sadece politik değil, aynı zamanda etik bir çerçevede ele alınması gerektiğini gösteriyor.

3.2 KALİTATİF SAHA ARAŞTIRMASININ SONUÇLARINA DAİR DEĞERLENDİRME

Türkiye-Ermenistan sınırının bölge üzerindeki sosyal, beşeri ve ekonomik etkilerini inceleyen bu araştırma, mal ve insan akışına kapalı olan bu sınırın gerçekte dolaylı yollardan çeşitli geçirimleri başlattığını gösteriyor. Saha çalışmasında gerek kültürel, gerek sanatsal faaliyetler; iki yaka arasında dostluk ve hafıza bağlarını güçlendirmeye çalışan festivaller; sinema, görsel ve diğer sanatların paylaşımları; Gürcistan ve İran üzerinden yürütülen dolaylı ticaret gibi birtakım ilişkilerin yürümekte olduğunu gördük. Ancak buradaki sorun sınırın kapalı olmasıydı. Sınırın kapalı olması, ekonomik ve sosyal boyutlarıyla sürdürülen ilişki ve etkileşimi, bir yandan günlük ilişki kalıpları içinde gayrimeşru kılmakta, diğer yandan iktidarlara yaslanan bir retoriğin uluslararası ve ulus aşırı düzleminde gelişen bütün politik manevralarına tabii kılmakta ve kırılğan hale getirmekteydi.

Beşeri ve Ticari İlişkiler Sınır Tanımadan İlerliyor

Türkiye-Ermenistan arasındaki sınırın geçirgen olmadığını, sosyal ve ekonomik tüm ilişkileri kestiğini söylemek mümkün değildir. Aksine İstanbul-Trabzon-Iğdır üzerinden kurulan ticari ve beşeri iletişim Nahçıvan'a, ve daha ötede Orta Asya'ya kadar giden hatlara zaten uzanmaktadır. Bir diğer ticaret ve beşeri hattın da İstanbul-Erzurum-Kars/Artvin/Ardahan yolunu izlediğini görmek mümkündür. İstanbul-Trabzon/Hopa-Batum-Ermenistan hattı da halihazırda hayli iyi çalışan bir turizm ve ticari ilişkiler ağı olarak Ermenistan'a zaten uzanmaktadır. Bir başka iletişim de İstanbul-Mersin/İskenderun/Doğubayazıt-İran-Ermenistan üzerinden işlemektedir. Gelişen ticaret ve beşeri ilişkilerin artık sınır tanımadığını, ilişkiye geçmek isteyenlerin dolaylı yollardan da olsa iletişim kurduklarını söylemek yanlış olmayacaktır. Bir görüşmecinin deyimiyile "İnsanlık ve ticaret sınır tanımıyor". (Iğdır, 40, Tüccar)

Öte yandan, araştırma kapsamında yaptığımız saha ziyaretlerinde, Çıldır ve Erzurum gibi bazı yerleşimlerin yeni yapılmakta olan Bakü-Tiflis-Kars demiryolunu ne kadar heyecanla belediklerini; Iğdır, Doğubayazıt ve Kars'ın karayolu

5 Fabio Salomoni'nin 2009-2011 yılları arasında, TÜBİTAK tarafından desteklenen "Kültürel Sınırların İnşası: Türkiye'de Kültürel, Sosyo-Ekonomik ve Ahlakî Statü Göstergeleri Arasındaki İlişkiler" çalışması bunun için iyi bir örnektir.

6 Baghramyan, M. (2007) 'Estimating the Change in Trade Flows Between Armenia and Turkey if the Border is Open: Case Study Based on Georgia-Turkey and Armenia-Iran Trade'

7 Avrupa Birliği tarafından bu konuda yayınlanan raporlar, Kaynakça bölümünde sunulmuştur.

8 Barış Ekonomisi için bkz. International Alert. 2004. *From War to Peace the South Caucasus. Economy and Conflict Research Group of the South Caucasus*. International Alert Publ.

akışını ne kadar önemsediklerini, ilişkilerin ve akışın yerleşimleri ne kadar heyecanlandığını da gördük. Iğdır'dan bir görüşmecinin "Ne üretim? Ekmek üretim. Ama büyük pazar olsa, ben her şeyi üretim. Ben bugün alçı satıyorum. Her şeyi üretir, satırım" (Iğdır, 45, Küçük Ölçekli İmalat, Ticaret) ifadesi de; Çıldır'dan bir görüşmecinin "Sağlıklı bir ticari sistem üretime dayalıdır. Burada al-satçılık, pazarlama ve hizmet var. Biraz üretim olsa, herkesin yüzü güler" (Çıldır, 55, Yerel Yönetim) ifadesi de; yerel oluşumun zihinsel olarak vatanın sınırlarını çoktan aşan bir geleceğe bakmakta olduğunun göstergeleridir.

Sınır Kapısı Sadece Bölgeye mi Kapalı?

Bununla birlikte, araştırma kapsamında bölgede yaptığımız görüşmelerde, yukarıda bahsi geçen beşeri ve ticari ilişkilerle dolaylı yollardan Gürcistan ve İran üzerinden yapılmakta olan mevcut ticaretten bölge halkının haberdar olduğunu görüyoruz. "Kapı sadece bize kapalı" yorumlarını bölgedeki esnaf ve işadamlarından sıkça duymak mümkün. 20 yıl öncesine kadar yolcu ve yük taşımacılığında kullanılan Kars-Gümrü treninin geçiş noktası olan Doğu Kapı'nın kapalı kalmasıyla; aslında Ermenistan'ın değil, ticarete by-pass edilen bölgenin cezalandırıldığına inananlar mevcut.

Kapalı Sınırlar İnsanları Muhalefete Sevk Ediyor

Oysa, devletler düzleminde, yani tüm bu ilişkilerin yasallaşması düzleminde işler bu kadar kolay olmamaktadır: Ticari ilişkilerin bir diğer devlet üzerinden ilerletilmesi (Azerbaycan, Gürcistan veya İran); her zaman aracı kurumları artırmakta, tüm ilişkileri yasaların yanından dolaştırmakta ve aracılardan eline bırakmakta; ötesinde her an kopabilecek biçimde de kırılğan kılmaktadır. Devletlerarası platformların pazarlıklarının, insanlar arası ilişkileri ne kadar zedeleyebileceğini görmek için Türkiye-Ermenistan sınırının iki yakasına bakmak yeterlidir. Çalışma süresinde birden değişen ve aslında sabit ideolojilere bağlı olmayan, ancak sınırı paylaşan her üç devletteki (Azerbaycan, Ermenistan ve Türkiye) yetkili açıklamaları hemen takip eden pek çok birbiriyle çelişen açıklama bulgularımız. Devlet söylemini izlemeyenler ise, sınırın karşı yakasıyla geliştirdikleri ilişkiden doğabilecek sorunlardan korktuklarını sık sık dile getirdiler. "Biz ne istersek isteyelim, bu iş devletler arasındaki çözüme

bağlı" ibaresini sıklıkla duyduk. Sadece Kars'ta değil; Iğdır'da da - geçmişteki "sınır ticareti" adıyla - Nahçıvan üzerinden yapılmasına izin verilen mazot kaçakçılığının artık yapılmıyor olmasının, kenti ne kadar ağır bir umutsuzluğa soktuğunu dinledik. Mazot ticaretinin artık sadece aracı büyük şirketlere tanınan bir imtiyaz olmasıyla birlikte, kentin yerlileri de umutsuzlukla sınırın iki yakasında durmanın, siyasilere istedikleri zaman verip istediklerinde alacağı bir ianeye bağlandığını anlamış olduklarını dile getirdiler.

Örneğin Iğdır'da görüştüğümüz, 50 yaşlarında ve orta büyüklükte bir ticaret hacmi olan Nahçıvan'lı bir tüccar "Gümrük (Türkiye) kendi cennetini bize cehennem olarak yaşatıyor" diyor. Yine aynı tüccarın "Elbette herkes yüzünü medeniyete döner, Batı'ya doğru. Bizim de elbette yüzümüz Batı'ya, medeniyete doğru. Ama şartlar bizim Doğu'dan beslenmemiz gerektiğini gösteriyor" sözünde; bir başka görüşmecinin "Neden mi ticarete girmiyorum? Nahçıvan tarafında bir tekel var (gümrükte). 3-5 firma var, anlaşmalı getiriyorlar. Bize gümrük çok yükseğe geliyor" (Kars, 50, Ticaret, İmalat) yakınmasında; bir diğerrinin "Siyasiler hep uç noktadan gidiyor. Ama en çok zararı biz görüyoruz" demesinde; "Eskiden Ankara'daki, İstanbul'daki kriz Iğdır'a bir yıl sonra gelirdi. Şimdi bir günde geliyor. Belimizi büküyor. Küresel sistemdeyiz ama bir kafesin içinde yaşıyoruz" (Kars, , 40-50, Tüccar, küçük ölçekli ihracat) sözlerinin sistem içerdiğini görüyoruz.

Öte yandan, geçmişte bölge yerleşimleri arasında kıyasıya yaşanan kent ve kapı reka-betinin, bugün yerini yerleşimler arasındaki dayanışmaya bıraktığını görüyoruz. Devletlerin stratejist politikalarının daha sıkı izleyicileri ve daha devletçi politikalar sürdürenler haricinde, görüşülenler Ermenistan'a doğrudan açılan sınır kapıları olan Kars-Doğu Kapı ve Iğdır-Alican Kapısı dışında; Aktaş Kapısı⁹, Gürbulak Kapısı¹⁰, Boralan Kapısı¹¹ gibi diğer ülkelere açılan sınır kapılarının devreye girmesinin artık kendilerini etkilemeyeceğini belirtmektedir:

- 9 Aktaş Sınır Kapısı: Ardahan ilinin Çıldır ilçesi üzerinden Gürcistan'ın Ahılkelek vilayetine bağlanacak olan, 2014 itibarıyla yapım çalışmaları devam eden sınır kapısıdır.
- 10 Gürbulak Sınır Kapısı: Ağrı ilinin Gürbulak ilçesi üzerinden Türkiye'yi İran'a bağlayan en önemli sınır kapısıdır. 30 Mayıs 2003 tarihinde hizmete açılmıştır.
- 11 Boralan Sınır Kapısı: Iğdır ilini İran'a bağlayacak olan, 2014 itibarıyla yapım çalışmaları devam eden sınır kapısıdır.

”Aktaş Kapı, Iğdır’ın yolunu kesmez.” (Iğdır, 55, Tüccar)

”Alican Kapı açılırsa iyi olur.” (Iğdır, 38, Esnaf)

”Boralan Kapısı iyi olacaktır.” (Kars, 49, Esnaf)

”Gürbulak Kapısının bizim ticaretimize kapatıcı bir etkisi yok. Aksine Boralan da açılsın.” (Iğdır, 55, Tüccar, Emlakçı)

”Bu ticaret Alican’dan yapılırsa Iğdır da, Kars da, Erzurum da ihya olur. Zaten Gürcistan’daki tüccar ticaretin yolunu tutuyor. Bu milliyetçilik değil mi?” (Iğdır, 35-40, İşletmeci, Esnaf)

Tüm bu ifadeler sitem ve kızgınlığın; kapıyı sınır vatandaşına kapatan, ama büyük ticarete açan devletlere karşı geliştğini gösteriyor.

Sınırın Açılması Sadece Politik Değil, Aynı Zamanda Etik Bir Meseledir

Bu çalışma yapılırken pek çok yerleşimden onlarca görüşme yapıldı. Aralarında yerel yönetim temsilcileri (belediye başkanı, başkan yardımcısı, encümen üyesi), siyasi parti il/ilçe başkanları, ticaret odası başkanları, tarım kooperatifi müdürleri, banka müdürleri, yerel medya temsilcileri, sivil toplum kuruluşu temsilcileri, işadamları ve akademisyenlerden, ticaret erbabı, çiftçilik yapan, hizmet üreten orta ve büyük esnaf ve eşrafla görüşüldü. Bunca görüşmeden çıkan ortak cümle “Sınırın açılmasını herkes ister” ibaresi, bizlere insani ilişkilerin ve hayatın diğer akışlarının siyasi sertliklerle yönlendirilemeyeceğini gösteriyor.

Sınırın kapalı kalmasının yöre yerleşimlerindeki en olumsuz etkilerinden birisi, **sınıra yüklenen anlam fazlasıdır**¹². Türkiye, hayli zamandır sınır boylarına güvenlik meselesinden öteye bakamamakta, sınır boylarındaki yerleşimler yatırımdan mahrum bırakılmalarını “sınırdaki olmaları” ile açıklamakta; zaman içinde de “Serhat’ı beklemeye mahkum edilen askerler” (Kars, 55-60, Tarımsal İmalat, Orta Ölçekli Tüccar) olduklarını düşünmektedirler. Örneğin, sınırın açılmasını “Devlet politikası olursa olur, devlet açarsa olur” sözüyle özetleyen (Kars, 45, Akademisyen) sınırdakilerin kendi hayatlarına dair ne kadar çok kısıtlamanın yapılmakta olduğuna işaret etmektedir.

Yoksulluğun etnikleşmesi, sosyal hayatın yokluğu ve bunun kısıtlayıcı etkileri yerleşimleri zaman boyunca baskılamış birbiriyle rekabet eden kentler/yerleşimler ortaya çıkmıştır (Kars’a karşı Erzurum, Ağrı’ya karşı Iğdır gibi.).

Öte yandan, geçmiş dönemlerde kentlerinin yatırımdan mahrum kalmasının bedelini çeşitli imtiyazlarla alabileceklerini düşünen birçok yerleşim, küresel dönemin beşeri ve ticari akışıyla birlikte artık kendi kararlarını almayı da ister halledir:

”Aklın yolu birdir: Herkesin bildiği bir vakadır. Türkiye’nin doğusundaki ülkelerle ticarete açılması lazım” (Iğdır, 45, Tüccar).

”Biz bir heyetle 7 yıl önce gittik. Yerevan Ticaret Odası Başkanı ile görüştük. Günde 7-8 kargo uçağı iniyordu. Bunu biz yapsak, Iğdır da Kars da ihya olur” (Iğdır, 60, Tüccar, İmalatçı).

”Burada herkesin gizli bir kazancı vardır. Zira yatırımın ölü yatırım olacağından kaygılanır. Yatırımını bu kente bu yüzden yapamaz” (Kars, 55, Gazeteci, Yerel basın).

”Ben yolda 150 km ile giderim. Yeter ki yol emniyeti sağlansın” (Iğdır, 45, İmalatçı, Tüccar) diyen bir başka görüşmeci, güvence ihtiyacını bildiriyor. Ancak burada söz edilen güvence, artık geçmişte dillendirilen “sınırdaki yaşamın riskine binaen devletten talep edilen güvence” değil; aksine eşit ve özgür bir iletişim iradesine zemin sağlayacak bir kamu güvencesidir.

Türkiye’nin Ermenistan sınır kapısını açmasının sadece politik değil, aynı zamanda etik bir mesele olduğunu en vazıh biçimde Iğdır’dan bir görüşmecimiz şöyle dile getirdi: “Ermenistan zaten her şeyini bizden alıyor, ama kapının açılmasıyla önyargılar da bitecektir. Zira temas insanlar için çok önemlidir. Ermeniler şu anda bölgedeki en medeni toplumdandır. Onların bu medeniyetinden bu taraftakiler de yumuşayacaktır. Bu mentalitede devam edemeyiz”.

Sınır insanların seslerine kulak vermeliyiz.

¹² Fazla Gösteren: “Göstermek için sadece göstermek yetmez; görüntüyü abartmak gerekir”.

SONUÇ VE POLİTİKA ÖNERİLERİ

4. SONUÇ VE POLİTİKA ÖNERİLERİ

4.1 GENEL DEĞERLENDİRME

“Türkiye-Ermenistan Sınırı Sosyo-Ekonomik Etkiler Araştırması” kapsamında, Bahçeşehir Üniversitesi Ekonomik ve Toplumsal Araştırmalar Merkezi (BETAM) tarafından farklı sınır bölgeleriyle karşılaştırmalı bir ekonometrik analiz gerçekleştirilmiştir. Ekonometrik analizde, kapalı sınırın açılması durumunda bölgede farklı sektörlerde istihdam alanında yaşanacak gelişmeler ve bunların sosyal yaşama etkileri araştırılmıştır.

Türkiye'nin kara sınırından komşu olduğu tüm ülkeler ile, serbest ticaret anlaşması olsun olmasın, ticaret yapılırken, Ermenistan ile olan sınır 1993 yılından bu yana kapalıdır. Türkiye'nin kapalı tek kara sınırı da burasıdır. Sınırın kapalı olmasının yanında, Ermenistan'la dolaylı yollardan ve sınırlı miktarda ithalat ve ihracat yapılmaktadır. Kısıtlı bir miktar malın Gürcistan ve İran üzerinden Ermenistan'a ihraç edildiğine dair anekdotlar aktarılmaktadır. Ermenistan tahminlerine göre, ülkeye Türkiye menşeli yılda yaklaşık 250 milyon ABD doları değerinde mal ithal edilmektedir.¹ Türkiye verileri ise, 2012 yılında Ermenistan'a 241 bin ABD doları ihracat ve Ermenistan'dan 222 bin ABD doları ithalat yapıldığını göstermektedir.²

Ermenistan'a sınırı olan TRAz (Ağrı, Kars, Ardahan, Iğdır) bölgesi, sınır kapılarının kapalı olması nedeniyle, diğer bölgelerin serbest ticaret anlaşmaları sayesinde elde etmiş olduğu fırsatlardan yararlanamamaktadır. Kapıların kapalı olması mevcut ticaretin bölge üzerinden yapılmasına imkan vermemektedir. Ayrıca mevcut ticaretin legal olmayışı ve kapalı sınır nedeniyle yüksek maliyetle diğer ülkeler üzerinden yapılıyor olması ticaret hacmini kısıtlamaktadır.

Ekonometrik analiz çalışması kapsamında, sınır açılımlarının bölgesel etkilerini incelemek amacıyla karşılaştırmalı bir model kullanılmıştır.

Araştırma raporunun I. Bölümü'nde bilimsel ayrıntılarıyla açıklanan bir regresyon analizi kullanılan bu model sayesinde, Türkiye'nin komşu ülkeleri Suriye ve Irak'la, dış ticaret anlaşması yapılmadan önceki dönem (2003-2006) ve anlaşma yapıldıktan sonraki (2006-2010) dönem arasında yaşanan istihdam değişimleri incelenmiştir. Dışsal faktörlerin de regresyona dahil edildiği analizin sonuçları, her iki dönemde de istihdam değişimi üzerinde en etkili faktörlerin, bölgesel ve sektörel kümeleşme ile sınıra uzaklık olduğunu göstermiştir.

Regresyon sonuçlarının analiz edilmesinin ardından, söz konusu model, TRAz (Ağrı, Kars, Ardahan, Iğdır) bölgesi için uygulanmış; benzer bir sınır açılımının bölgede istihdama katkısının ne olacağı tahmin edilmeye çalışılmıştır. Modelin sonuçlarına göre, sınır açılımı bölgede yalnızca transit ticareti artırmakla kalmayıp, bir çok sektörde üretim ve istihdamı da artıracaktır. Kars'ın Akyaka ilçesinde bulunan ve Ermenistan'a demiryolu üzerinden bağlanan Doğu Kapı'nın ticaret amacıyla açılması, bu bölgede Suriye'ye sınırı olan bölgelere benzer bir etki yapsaydı; diğer değişkenler aynı kalmak koşuluyla, modelin tahminlerine göre Ağrı, Kars, Ardahan, Iğdır bölgesinde 2006-2010 döneminde özel sektör istihdamının yılda ortalama yüzde 7 puan daha fazla artmasını sağlayacaktı. Diğer bir deyişle, Ermenistan ile olan sınır kapısı 2007'de açılmış olsaydı, bu modele göre, 2010 yılı verilerinde açıklanan reel özel sektör istihdamından yaklaşık yüzde 31 (üçte bir) oranında daha yüksek olacaktı.

Sınırın açık olduğu durumda, sınırın kapalı olduğu duruma kıyasla toplam istihdam yaklaşık 12 bin kişi (yüzde 31) artmaktadır. Sektörel açıdan bakıldığında da, sınırın açık olmasının etkisi, genel olarak tüm sektörlerle yansımakla beraber; özellikle perakende ticaret, kara taşımacılığı, otel ve lokanta işletmeciliği sektörlerinde artışların önemli düzeyde olduğu görülmektedir. Elbette sınırın açılmasının etkileri burada listelenen sektörlerle sınırlı kalmayabilir. Modelin tahminleri yalnızca 2006 yılından itibaren faaliyet gösteren sektörler için geçerlidir. Hatta bir çok küçük

1 Ermenistan Devlet İstatistik Kurumu'nun verilerine göre, 2011 yılında Ermenistan'ın Türkiye'den ithalatı 240 milyon ABD doları olarak hesaplanmıştır.

2 BETAM Araştırma Notu 12/135'de kullanılan modele göre (İmamoğlu ve Soybilgen, 2012), Türkiye-Ermenistan arasında potansiyel ticaret hacmi 280 milyon ABD doları olarak tahmin edilmektedir.

sektör için tahmin yapmak da mümkün değildir. 2010 yılı verileri TRA2 (Ağrı, Kars, Ardahan, Iğdır) bölgesinde yeni sektörlerin de faaliyete geçmeye başladıkları yönündedir. Açılacak sınır ile birlikte doğacak olan fırsatlar, burada tahmin yapılan sektörlerin dışındaki alanlarda da önemli istihdam artışlarına neden olabilir. Dolayısıyla modelin tahminlerini alt sınır olarak değerlendirmek gerekir.

“Türkiye-Ermenistan Sınırı Sosyo-Ekonomik Etkiler Araştırması”nın Sosyal Araştırmalar Merkezi (SAM) tarafından yürütülen kalitatif saha çalışması ayağında ise, 2012-2013 yıllarında Kars, Iğdır ve Ardahan illerindeki odalar, yerel yönetimler, kalkınma ajansı temsilcileri, baro temsilcileri, akademisyenler ve sivil toplum kuruluşları da dahil 70 kişi ile derinlemesine görüşmeler yapılarak sanayi ve hizmet sektörü, tarım-hayvancılık, sağlık, gençlik ve eğitim gibi alanlarda veriler toplanmıştır. Derinlemesine görüşmelerde, Ermenistan’a geçmişte demir yolu hattı üzerinden bağlanan Kars (Doğu Kapı) ve karayolu üzerinden bağlanan Iğdır (Alican Kapısı) illerine ağırlık verilmiştir.

Kalitatif saha çalışmasının sonuçlarına göre, “sınır” bölgedeki bütün kentler için önemli bir kavramdır. Ermenistan’la sınır kapılarının açılmasının ve yöreyi doğu ülkelerine bağlayacak Kars-Gümrü Demiryolu’nun canlandırılmasının, söz konusu kentlerdeki ekonomik ve sosyal hayatı olumlu yönde etkileyeceğine ilişkin yaygın bir kanı vardır. Yapılan görüşmelerden elde edilen izlenimler, bölgenin ulusal pazarla entegrasyonunun geliştirilmesinin ve doğudaki ülkelerle ekonomik ve sosyal ilişkilerin canlandırılmasının bölgeye ciddi bir hayatiyet getireceği yönündedir.

Sınırın kapalı oluşu, bölgenin turizm potansiyelinden yeterince yararlanamamasının nedenlerinden biri olarak da görülmektedir. Başta Ani Antik Kenti olmak üzere, bölgede bulunan tarihi ve kültürel miras eserleri ve kış turizmi açısından önemli olan Sarıkamış’ın değerlendirilmesi gerektiği vurgulanmıştır.

Yapılan derinlemesine görüşmeler, bölge halkının çoğunlukla Ermenistan sınırının açılmasının iktisadi ve sosyal hayata olumlu etkileri olacağına inandıklarını göstermektedir. Açılıma

karşı olanlar arasında dahi bu görüş yaygındır. Sorunun halklar arasında değil, devletler arasında olduğu ağırlıklı olarak dile getirilmiştir. İktisadi etki açısından bölgedeki iş adamları sınır açılımını önemsemekte, yeni iş alanları için bir fırsat olarak görmektedirler. Turizm, otelcilik, nakliye, perakende ve toptan satış sektörleri; sınırın açılmasından en fazla fayda sağlayacak sektörler arasında görülmektedir. Sınır açılımının, bölgede talebi artırarak iktisadi bir canlılık getireceği genel olarak kabul edilmektedir.

Sınır açılımının psikolojik etkileri de önemsenmelidir. Kalitatif saha çalışması kapsamında yapılan derinlemesine görüşmeler, Ermenistan sınırının açılmasının sadece Ermenistan’la ilgili olmadığını, bölgedeki “kapalılık” algısını yıkma potansiyeli taşıdığını da göstermektedir. Bölge halkı kendini Batı’dan uzak, Gürcistan-Trabzon-Erzurum-İran ticaret hattının ise kenarında ve dışlanmış hissetmektedir. Bölge halkı için sınır, bölgeyi sadece Ermenistan’dan değil dış dünyadan ayırmaktadır. Sınırın açılması, burayı Türkiye’nin bittiği yer olmaktan çıkarıp başladığı yer haline getirecektir.

Kalitatif saha çalışması bulguları, bölgede sınır açılımı sonrası iktisadi ve sosyal gelişimi engelleyecek ciddi engeller olmadığını göstermektedir. Ancak, bölgedeki Azeri nüfus için sınırın hangi koşullar altında açıldığı önem arz etmektedir. Karabağ sorununun çözümü bunların başında gelmektedir. Diğer etnik gruplar, devletin sınır açılımına yönelik bir adım atması durumunda, bunu olumlu karşılayacaktır.

4.2 TÜRKİYE-ERMENİSTAN SINIRI...

Türkiye’nin Ermenistan ile sınırı 1993 yılından bu yana kapalı olup, bu sınır aynı zamanda Türkiye’nin kapalı tek kara sınırı olma özelliğini taşımaktadır. Bu nedenle Ermenistan’a sınırı olan Kars-Ardahan-Iğdır bölgesi, Türkiye’nin diğer sınır bölgelerine kıyasla çok farklı bir konumda bulunmaktadır. Kapalı sınır, bu bölgeyi doğudan kuşatırken, coğrafi konumuyla da bölgeyi Türkiye’nin batısından ayırmakta ve yalnızlaştırmaktadır. Kapalılığın etkileri toplumsal yapı, ekonomi, sosyal hayat, eğitim, sağlık, kalkınma gibi hemen her alanda kendini göstermektedir.

Araştırma kapsamında bölgede yapılan görüşmelerden, Gürcistan ve İran üzerinden dolaylı yollarla yapılmakta olan mevcut ticaretten, bölge halkının haberdar olduğu anlaşılmaktadır. **“Kapı sadece bize kapalı”** yorumlarını bölgedeki esnaf ve işadamlarından duymak mümkündür. 20 yıl öncesine kadar yolcu ve yük taşımacılığında kullanılan Kars-Gümrü Demiryolu’nun geçiş noktası olan Doğu Kapı’nın kapalı kalmasıyla ticarete bölgenin by-pass edilerek, Ermenistan’ın değil bölgenin “cezalandırıldığına” dair yaygın bir inanç mevcuttur. Yapımı devam eden Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu bu açıdan bölgede önemsenmektedir.

Araştırma sonuçları, sınırın kapalı kalmasının tek bedelinin 300 milyon ABD doları ticaret hacmi olmadığını göstermektedir. Hem teorik hem de ampirik bulgular, açılan sınırlara yakın bölgelerde, **hizmetler** de dahil, bir çok **sektörde canlanma** görüleceğini ve **yeni istihdam olanakları** yaratılacağına işaret etmektedir. Örneğin, bölgenin hemen yanı başındaki Nahçıvan kapısının açılması İğdir’ın gelişerek nüfusunun Kars nüfusunu geçmesini sağlarken; Suriye ile yapılan serbest ticaret anlaşması ve Irak ile ilişkilerin iyileştirilmesi, Güney Doğu sınırına yakın bölgelerde istihdamın, diğer bölgelere kıyasla önemli ölçüde artmasını sağlamıştır.

Raporda sunulan ekonometrik çalışmaya göre Suriye ile imzalanan anlaşma öncesi dönemde, Suriye sınırına yakın bölgelerde istihdam artışları diğer bölgelere kıyasla çok daha düşük düzeyde gerçekleşmektedir. Anlaşma sonrası dönemde ise, bu bölgelerde istihdam artışlarının hızlandığı görülmektedir. Toppluşma, sektörel çeşitlilik, tedarik zinciri etkileri ile ortalama firma büyüklüğü ve ücret değişkenlerinin kontrol edildiği ekonometrik analizde hizmet dahil tüm sektörlerde canlanma göze çarpmaktadır.

Model tahminleri, Ermenistan sınırında benzer bir açılımın sağlanması durumunda **sınır bölgesinde özel sektör istihdamının 5 yıl içerisinde yaklaşık üçte bir oranında artacağına işaret etmektedir.** Büyümesi beklenen sektörler arasında perakende ticaret, konaklama ve karayolu taşımacılığı ön plana çıkmaktadır. Çalışma sonuçları sınırın açılmasının **sadece transit ticareti artırmakla kalmayıp, bölge ekonomisinde reel etkileri olacağını göstermektedir.**

4.3 MEVCUT TEŞVİK VE SOSYAL POLİTİKALARIN ETKİLERİ VE SORUNLAR

Ana geçim kaynağı tarım ve hayvancılık olan bölgeye, 6. bölge kapsamında yatırım ve kredi teşvikleri, sosyal transferler ve tarımsal destekler verilmektedir. Araştırma bulgularına göre, bölge halkı bu politikalardan fazla fayda görüldüğüne inanmamaktadır.

- Bölgede kayıt dışılığın yüksek olması, yatırım teşviklerinden faydalanma oranını azaltan faktörlerden biri olarak ön plana çıkmaktadır.
- Yeşil Kart uygulaması gibi sosyal transferlerin çalışanların bir kesimini işgücü dışında kalmaya alıştırdığı, işverenlerin özellikle kayıtlı istihdam etmek üzere işgücü bulmakta güçlük çektiği ifade edilmektedir. Belli sayıda kayıtlı işçi çalıştırma zorunluluğu nedeniyle, işverenler teşviklerden faydalanamadıklarını ifade etmektedir.
- Tarımsal destek ve politikaların teşvik ettiği yeni ürün ve metotların, geleneksel tarım ve hayvancılığa alışık bölge halkı arasında fazla rağbet görmediği ve bu nedenle fazla başarılı olmadığı anlaşılmaktadır.
- Altyapı yetersizliği yatırımların önüne geçen faktörlerdendir. Su kesintisi problemi, yolların iklim koşulları nedeniyle sık sık bozulması, köylerde süt toplama depolarının bulunmaması sıkça dile getirilmektedir.
- Bölgede kalkınma amaçlı çalışan kurumlara yoğun bir ilgi vardır. Serhat Kalkınma Ajansı (SERKA), Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (TKDK), Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeleri Geliştirme ve Destekleme İdaresi (KOSGEB) gibi kuruluşlara proje önerisi veren, desteklerden ve eğitimlerden faydalananların sayısı gittikçe artmaktadır.
- Şehrin gerek altyapı, gerekse ortak yaşam alanlarına dair yapılması planlanan yeni projeler geleceğe dair ümit vermektedir.

4.4 POLİTİKA ÖNERİLERİ

Araştırma sonuçlarına göre, bölge halkı hayatından çok memnun olmasa da bu bölgede kalmak, burada yaşamak ve burayı daha yaşanılır kılmak istemektedir. Bu anlamda devletten beklentiler büyüktür.

- **Bölgenin turizm potansiyelini değerlendirebilmesi için tarihi geçmişine sahip çıkması ve burada yaşamış tüm halklara yeniden kucak açması gerekmektedir.** Kentin tarihi dokusunun korunması, başta **Ani Antik Kenti** olmak üzere ören yerlerinin bakımlarının, arkeolojik yeni kazı ve çalışmaların yapılması zorunludur.
- Turizmin canlanmasına paralel olarak bölgedeki **sağlık hizmetlerinin** de çeşitlenmesi ve iyileştirilmesi gerekmektedir.
- Bölgeden geçmesi planlanan **Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu**'nun yalnızca ticari malların geçtiği bir transit hat olmayacağını, bölgede kurulacak lojistik köy ve merkezlerle bölgeye istihdam yaratacak bir yatırım olduğunun garanti altına alınması oldukça önemlidir.
- Bölgede **hayvancılığın** geliştirilmesi ve modern metotların yaygınlaştırılabilmesi için eğitim ve desteklerin artması, uygulamalı örneklerin getirilmesi ve piyasada tekeli kıracak ve rekabeti sağlayacak tedbirlerin alınması gerekmektedir.
- **Sosyal hayatın** iyileşmesi için insanların bir araya gelebileceği, ailece vakit geçirebileceği, park, eğlence ve alışveriş yeri gibi mekanları arttıracak teşvikler uygulanmalıdır.

Yukarıda önerilen politikalar bölgedeki mevcut iktisadi ve sosyal hayatı iyileştirebilir; ancak sınırın kapalı kalmaya devam etmesi halinde, bölgenin kendi içinde sıkışmış bir bitiş noktası psikolojisinden çıkması mümkün olmayacak, kapalılığın yarattığı problemler devam edecektir.

Bölgenin Türkiye'nin bittiği değil, başladığı yer olması için öncelikle sınır kapılarının açılması, Kars-Gümrü Demiryolu'nun kullanılabilir hale getirilmesi ve bu yolla bölgenin ve Türkiye'nin İpek Yolu üzerinden Uzak Doğu ve Çin'e kadar önünün açılması gerekmektedir.

**KALİTATİF SAHA
ÇALIŞMASINDA
GÖRÜŞÜLEN KİŞİ VE
KURUMLAR**

EK 1. KALİTATİF SAHA ÇALIŞMASINDA GÖRÜŞÜLEN KİŞİ VE KURUMLAR

KARS

- Adalet ve Kalkınma Partisi İl Başkanlığı (AKP)
- Kafkas Üniversitesi
- Kars Barosu
- Kars Belediyesi
- Kars Esnaf ve Sanatkarlar Odası (KARSEBOB)
- Kars İl Gıda Tarım Müdürlüğü
- Kars İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü
- Kars Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeleri Geliştirme ve Destekleme İdaresi (KOSGEB)
- Kars Mali Müşavirler Odası
- Kars Mimarlar Odası
- Kars Organize Sanayi Bölgesi (OSB)
- Kars Sanayi ve Ticaret Odası (KATSO)
- Kars Sanayici ve İşadamları Derneği (KASİAD)
- Kars Ticaret Borsası
- Kars Tren İstasyonu (TCDD)
- Kars Turizmciler Oteller ve Lokantalar Derneği (KARSOD)
- Kars Valiliği
- Kars Ziraat Odası
- Serhat Kalkınma Ajansı (SERKA)
- Tarım ve Kırsal Kalkınmaya Destekleme Kurumu (TKDK)
- Peynir, Süt, Bal, Yem Üreticileri
- Sivil Toplum Kuruluşları (Çevre, Kadın, Gençlik, Kültür-Sanat)

İĞDIR

- Dilucu Gümrük Müdürlüğü
- Iğdır Belediyesi
- Iğdır Sanayi ve Ticaret Odası (Iğdır TSO)
- Iğdır Ticaret Borsası
- Iğdır Üniversitesi
- Milliyetçi Hareket Partisi İl Başkanlığı (MHP)
- Esnaf (Beyaz Eşya Satıcısı, Eczacı, İnşaat Malzemesi Satıcısı, Mermer Üreticisi, Lokanta Sahibi)
- Lojistik ve Nakliye Firmaları
- Sivil Toplum Kuruluşları, Yerel Basın

ARDAHAN

- Ardahan – Çıldır Belediyesi

**BÖLGENİN
SOSYO-EKONOMİK
DURUMUNA DAİR
İSTATİSTİKLER
(KARS-IĞDIR-AĞRI-ARDAHAN)**

Tablo ve Şekiller Listesi

Tablo 2.1 Bölgelere Göre Gayri Safi Katma Değer (2004-2011)

Tablo 2.2 Sektörlere Göre Gayri Safi Katma Değerden Alınan Pay (2011)

Tablo 2.3 Bölgede ve Türkiye’de Sektörel İstihdam Dağılımı (2011)

Tablo 2.4 İşsizlik Oranı

Şekil 2.1 Genel İşsizlik Oranı (2011)

Şekil 2.2 Tarım Dışı İşsizlik Oranı (2011)

Şekil 2.3 Genel İşgücüne Katılım Oranı (2011)

Şekil 2.4 Kentte İşgücüne Katılım Oranı (2011)

Şekil 2.5 HİA’ya Göre Ortalama Ücret Oranı (2004-2008 Yılları Ortalaması)

Şekil 2.6 YSHİ’a Göre Ortalama Ücret Oranı (2003-2008 Yılları Ortalaması)

Şekil 2.7 HİA’ya Göre Kamu Kesimi Hariç Ortalama Ücret Oranı (2010)

Şekil 2.8 Sanayide Sektörel Uzmanlaşma (Kümeleşme) (2003-2006-2010)

Şekil 2.9 Hizmetler Sektöründe Uzmanlaşma (Kümeleşme) (2003-2006-2010)

Tablo 2.5 Kars İlinde 2003-2012 Yılları Arasında Tarım Arazilerinin Kullanımı

Tablo 2.6 Kars, TRA2 ve Türkiye Genelinde Tarım Arazilerinin Kullanımı

Şekil 2.10 Kars İlinde 2003-2012 Yılları Arasında Traktör Sayısı

Şekil 2.11 Kars İlinde 2003-2012 Yılları Arasında Tahıllar ve Diğer Bitkisel Ürünlerin Üretimi (Ton)

Şekil 2.12 Kars İlinde 2003-2012 Yılları Arasında Büyükbaş Hayvan Sayısı

Şekil 2.13 Kars İlinde 2003-2012 Yılları Arasındaki Küçükbaş Hayvan Sayısı

Tablo 2.7 Kars İlinde 2012 Yılında Sağılan Hayvan Sayısı, Süt Üretimi ve Süt Verimi

Tablo 2.8 Türkiye Genelinde 2012 Yılında Sağılan Hayvan Sayısı, Süt Üretimi ve Süt Verimi

Şekil 2.14 Kars İlinde Kanatlı Hayvan Üretimi (2003-2012)

Tablo 2.9 Kars İlinde 2002-2012 Yılları Arasında Arıcılık Yapılan Köy Sayısı, Toplam Kovan Sayısı, Bal Üretim Miktarları ve Verimi

Tablo 2.10 2004 ve 2011 Yıllarında Bölgesel GSKD ve Sektörlerin Payları (%)

Tablo 2.11 2009-2012 Yılları Arasında Bölgelere ve Sektörlere Göre İstihdamın Dağılım Oranları (%)

Tablo 2.12 2002 ve 2011 Yıllarında İmalat Sanayi İşyeri Sayılarının Alt İmalat Kollarına Göre Dağılımı

Tablo 2.13 2002-2010 Yıllarında Nominal İhracat ve İthalat İstatistikleri (bin ABD Doları).

Tablo 2.14 Gümrük Kapılarına Göre Araç Giriş Çıkış Sayıları (Bin Araç, 2011)

Şekil 2.15 Toplam Nüfusun Ortalama Okuduğu Yıl (2011)

Şekil 2.16 Toplam Nüfusun Ortalama Okuduğu Yıl (Erkek, 2011)

Şekil 2.16 Toplam Nüfusun Ortalama Okuduğu Yıl (Kadın, 2011)

Tablo 2.15 Kars İlinde 15+ Yaş Grubunda Bitirilen Eğitim Düzeyi ve Cinsiyete Göre Nüfus

Şekil 2.18 Yaşlara Göre Okuma Yazma Bilmeyenlerin Toplam Nüfusa Oranı (Kars) (2008, 2012)

Tablo 2.16 İllerin Toplam Nüfusu, Net Göç ve Net Göç Hızı

Tablo 2.17 İllerin Net Göç Hızı

Tablo 2.18 Bölgelere Göre Kaba İntihar Hızı, 2007-2011

EK 2. BÖLGENİN SOSYO-EKONOMİK DURUMUNA DAİR İSTATİSTİKLER (KARS-İĞDIR-AĞRI-ARDAHAN)

Ermenistan sınırında yer alan Kars, Iğdır ve Ardahan illerinin içerisinde bulunduğu bölge, Türkiye'nin ekonomik göstergeler açısından en geride kalmış bölgelerinden biridir. Gelir açısından 26 bölge arasında sondan ikinci sırada yer alan bölge, tarım dışı işsizlik oranının da yüzde 20,4 ile en yüksek olduğu bölgedir. Kayıt dışılık oranlarının yüksek, özel sektörde çalışan kişi başına ortalama ücretin Türkiye ortalamasına göre oldukça düşük olduğu bölge, ekonomik açıdan çok zayıf bir görünüm sergilemektedir. Ekonomik durum sosyal göstergelere de yansımaktadır. Bölgedeki iller ülkede göç verme hızının en yüksek olduğu iller arasında yer alırken, bölge Türkiye'de en yüksek intihar oranı görülen ikinci bölge konumundadır.

2.1 GAYRİ SAFİ KATMA DEĞER

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) gelire dair il bazında veri üretmemektedir. Bölgesel bazda ise gelire en yakın ölçüt olarak Gayri Safi Katma Değer'i (GSKD) açıklamaktadır. Kişi başına düşen

GSKD'nin seyri 2004-2011 yılları için **Tablo 2.1**'de gösterilmektedir. Ağrı-Kars-Iğdır-Ardahan (TRA2) bölgesi 2004 ve 2005 yıllarında sondan üçüncü sırada iken, 2006 yılında sondan ikinci sıraya inmiş 2011 yılına kadar da orada kalmıştır. Bölgede kişi başına yaratılan GSKD Türkiye ortalamasının yaklaşık yüzde 40'ı kadardır.

Tablo 2.2, 2011 yılı için GSKD'nin sektörel dağılımını göstermektedir. 2011 yılında Türkiye'de elde edilen GSKD'in yüzde 27'si İstanbul bölgesinde yaratılmıştır. Bu bölgeyi yüzde 8,6 ile Ankara bölgesi izlemektedir. Ağrı-Kars-Iğdır-Ardahan bölgesi ise yüzde 0,7 ile en son sırada yer almaktadır. Bölgenin sanayi ve hizmetler alanlarında yarattığı katma değer tüm bölgeler arasında yine en son sırada yer almaktadır. Sanayide yaratılan katma değer açısından bölge sıralamada kendinden bir önceki bölgeye (Kastamonu-Çankırı-Sinop) kıyasla neredeyse yarı yarıya daha az katma değer yaratmaktadır. Ağrı-Kars-Iğdır-Ardahan için en önemli sektörlerden biri olan tarım alanında yaratılan katma değerde ise bölge sondan beşinci sırada yer almaktadır.

2.2 İŞGÜCÜ VE İSTİHDAM

Bölgesel düzeyde istihdam ve ücret rakamlarını iki farklı ankete göre belirlemek mümkün. Bunlardan en kapsamlı olanı hanehalkı bazında yapılan Hanehalkı İşgücü Anketi'dir (HİA). Diğeri ise firma bazında yapılan Yıllık Sanayi ve Hizmet İstatistikleridir (YSHİ).

Tablo 2.1 Bölgelere Göre Gayri Safi Katma Değer (2004-2011)

	Türkiye Ortalaması (ABD Doları)	Bölge (Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan) (ABD Doları)	Sıra
2004	5.103	2.048	24
2005	6.187	2.507	24
2006	6.686	2.661	25
2007	8.267	3.174	25
2008	9.384	3.601	25
2009	7.769	3.254	25
2010	8.926	4.055	25
2011	9.244	4.001	25

Kaynak: TÜİK

Tablo 2.2 Sektörlere Göre Gayri Safi Katma Değerden Alınan Pay (2011)

	Tarım	Sanayi	Hizmetler	Katma Değer	Sıra
Türkiye	100	100	100	100	
Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan	1,8	0,3	0,6	0,7	26
İstanbul	0,6	27,0	31,0	27,2	1

Kaynak: TÜİK

HİA verilerine göre bölgede istihdamda olan nüfusun çoğunluğu tarımla uğraşmaktadır. 2011 yılı itibariyle bu bölgede istihdamdaki nüfusun çalıştıkları sektörlere göre dağılımı **Tablo 2.3**'te gösterilmektedir. İstihdamın yüzde 55,8'i tarım, ormancılık ve balıkçılıkta; yüzde 9,4'ü inşaat; yüzde 9,3'ü kamu yönetimi, savunma ve eğitimde; yüzde 8,7'si toptan ve perakende ticarete ve sadece yüzde 3,7'si imalat sanayinde çalışmaktadır. Türkiye genelinde sektörel dağılıma kıyasla bölgedeki istihdam dağılımı önemli farklılıklar göstermektedir. Türkiye genelinde istihdamın yüzde 18'i imalat sanayinde iken, bölgede bu oran sadece yüzde 3,7'dir. Tarımda çalışanların oranı ise Türkiye genelinin iki katından fazladır.

2.2.1 İşsizlik ve İşgücüne Katılım

Bölgede işsizlik önemli bir problem olarak ortaya çıkmaktadır. Her ne kadar genel işsizlik oranı Türkiye ortalamasına yakın olsa da tarım dışında en yüksek işsizlik Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan bölgesindedir. **Şekil 2.1**, Türkiye geneli ve bölgesel bazda işsizlik oranlarını göstermektedir. 2011 yılı itibariyle genel işsizlik oranı bölgede yüzde 10,2

iken Türkiye genelinde yüzde 9,8'dir. Tarım dışı işsizlik oranı ise Türkiye'de 2011 yılı için yüzde 12,4; bölgede yüzde 20,4'tür (**Şekil 2.2**).

İşgücüne katılım açısından da bölgede benzer bir durum söz konusudur. Genel işgücüne katılım oranı yüksek olmasına rağmen, tarım dışı işgücüne katılım oranı oldukça düşüktür. **Şekil 2.3**'te görülebileceği üzere, 2011 yılı itibariyle işgücüne katılım oranı Türkiye genelinde yüzde 49,9 iken, bölgedeki işgücüne katılım oranı yüzde 54,4'tür. İşgücüne katılımın Türkiye geneline göre yüksek olmasının önemli nedenlerinden biri tarımda çalışmanın yaygın olmasıdır. Kent-kır ayrımında işgücüne katılım oranına bakılarak tarım dışı işgücüne katılım hakkında daha iyi bir fikir edinmek mümkündür. Kentte işgücüne katılım oranı Türkiye geneli için yüzde 47,6 iken, bölgede bunun biraz altında, yüzde 44,5 düzeyindedir. **Şekil 2.4**'de gösterildiği gibi, bölgesel karşılaştırma yapıldığında işgücüne katılım açısından bölgede çok büyük bir sorun olmadığı, Güney Doğu Anadolu bölgelerinin asıl sorunlu bölgeler olduğu görülmektedir. Bu bölgelerde işgücüne katılım

Tablo 2.3 Bölgede ve Türkiye'de Sektörel İstihdam Dağılımı (2011)

	Bölge (bin kişi)	Türkiye (bin kişi)	Bölge (%)	Türkiye (%)
Tarım, ormancılık, avcılık ve balıkçılık	192	6.143	55,8	25,5
Madencilik ve taş ocaklığı	0	125	0,0	0,5
İmalat sanayi	13	4.367	3,7	18,1
Elektrik, gaz ve su	2	212	0,5	0,9
İnşaat ve bayındırlık işleri	32	1.676	9,4	7,0
Toptan ve perakende ticaret, lokanta ve oteller	40	4.617	11,6	19,1
Ulaştırma, haberleşme ve depolama	13	1.255	3,8	5,2
Mali kurumlar, sigorta, taşınmaz mallara ait işler ve kurumları, yardımcı iş hizmetleri	1	280	0,3	1,2
Toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler	51	5.435	14,9	22,5
Toplam	344	24.110	100	100

Kaynak: TÜİK, HİA – Hanehalkı İşgücü Anketi

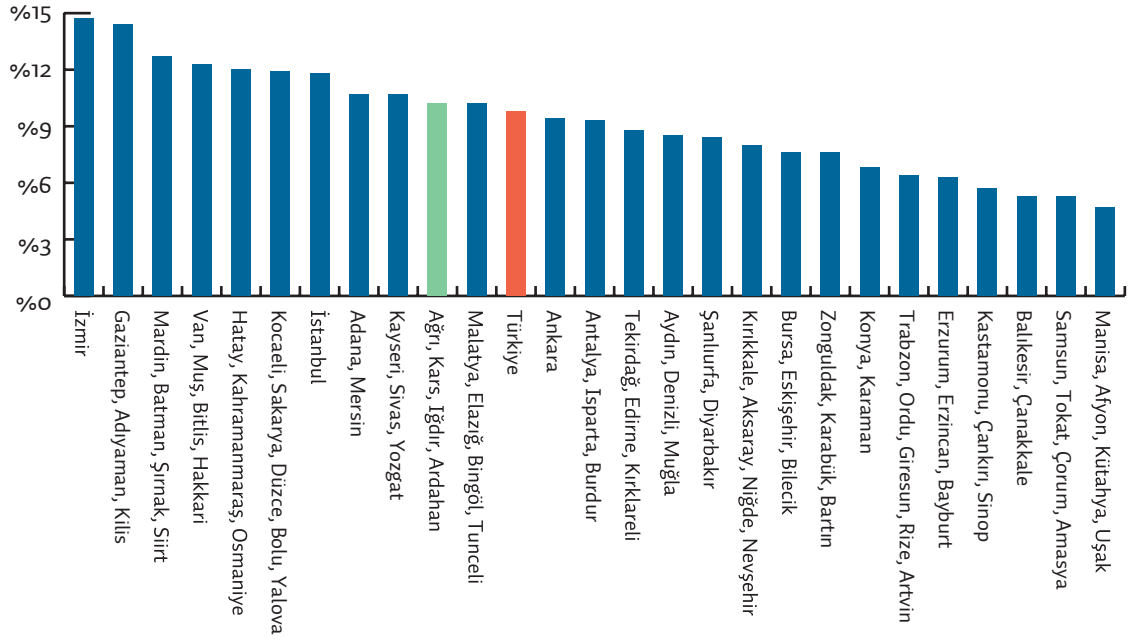
Tablo 2.4 İşsizlik Oranı

	Bölge (%)	Türkiye (%)
Genel işsizlik oranı	10,2	9,8
Tarım dışı işsizlik oranı	20,4	12,4

Kaynak: TÜİK, HİA – Hanehalkı İşgücü Anketi

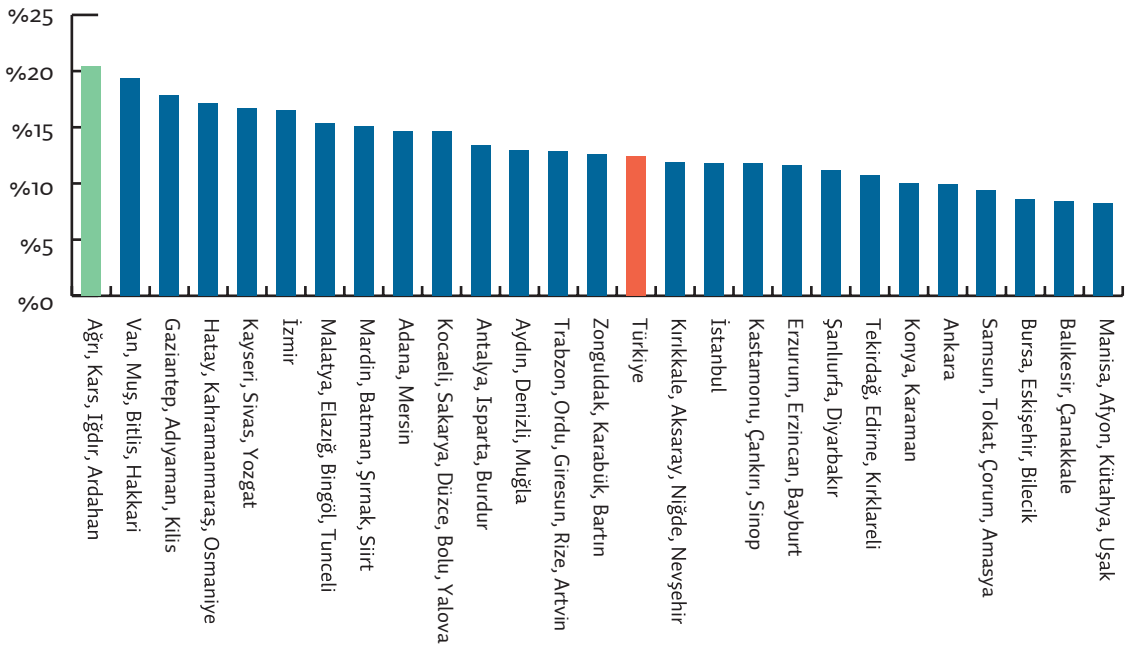
Şekil 2.1 Genel İşsizlik Oranı (2011)

Kaynak: TÜİK, HİA – Hanehalkı İşgücü Anketi



Şekil 2.2 Tarım Dışı İşsizlik Oranı (2011)

Kaynak: TÜİK, HİA – Hanehalkı İşgücü Anketi



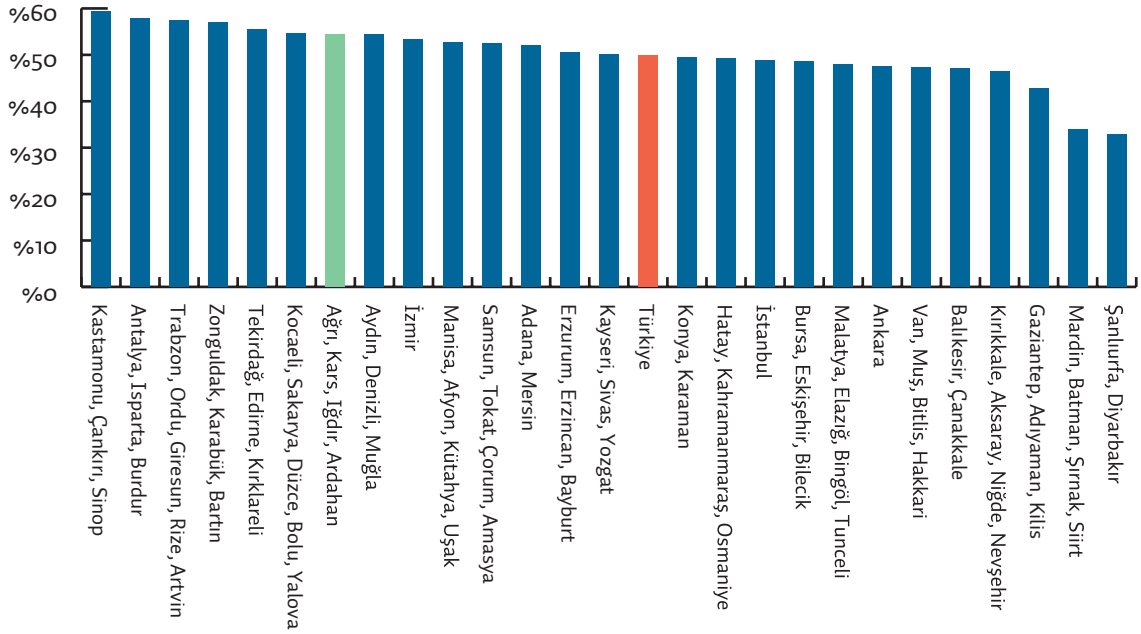
oranının düşüklüğü ağırlıklı olarak kadın işgücüne katılım oranının Türkiye geneline kıyasla çok düşük olmasından kaynaklanmaktadır.

Kentte işgücüne katılım oranının Türkiye ortalamasına yakın olması fakat tarım dışı işsizlik oranının yüzde 20 gibi çok yüksek bir seviyede olması, bölgenin tarım dışı istihdam yaratmada

önemli sorunlar yaşadığını göstermektedir. Ayrıca bölgede kentsel işgücü olarak nitelenen nüfusun önemli bir kısmı dahi hala tarım geliriyle geçmektedir. Bu sorunların kısa zamanda çözümlenmesi ve işsizlik oranının daha fazla artması bölgede sosyal sorunları da beraberinde getirecektir.

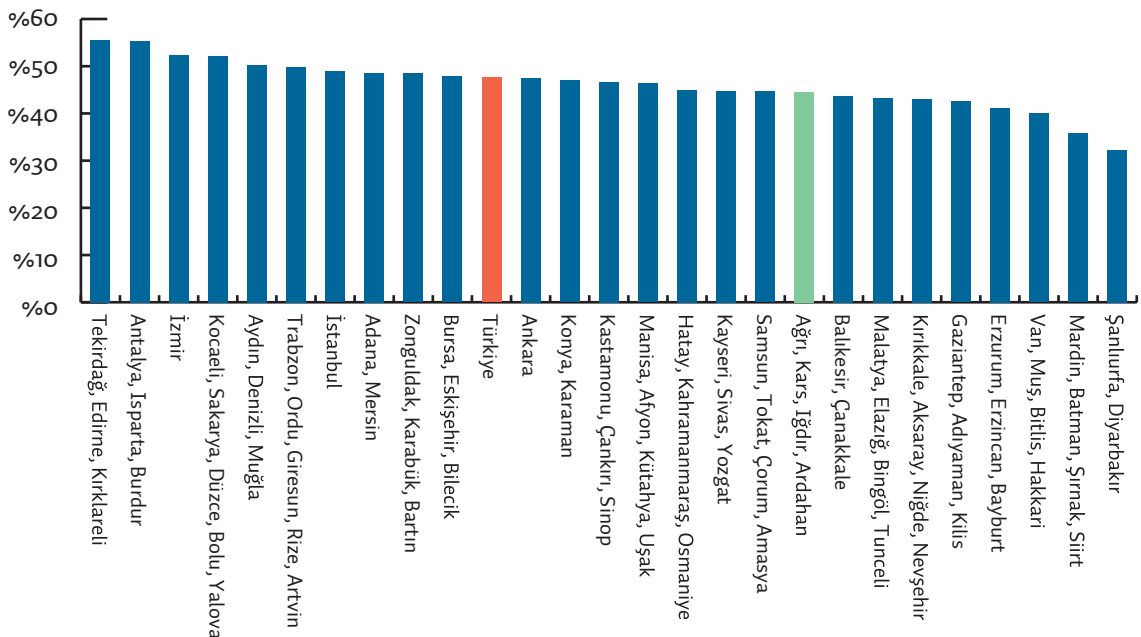
Şekil 2.3 Genel İşgücüne Katılım Oranı (2011)

Kaynak: TÜİK, HİA – Hanehalkı İşgücü Anketi



Şekil 2.4 Kentte İşgücüne Katılım Oranı (2011)

Kaynak: TÜİK, HİA – Hanehalkı İşgücü Anketi



2.2.2 Ücret ve Kayıt Dışılık

Türkiye’de çalışanlara dair ücret verisi hem Hanehalkı İşgücü Anketi’nden (HİA), hem de firma bazında toplanan Yıllık Sanayi ve Hizmet İstatistikleri’nden (YSHİ) elde edilebilmektedir. HİA kayıt dışı çalışanları ve tarım sektöründe çalışanları kapsarken, YSHİ firma beyanatına dayalı ağırlıklı olarak özel sektörde kayıtlı çalışanlara dair istatistikleri göstermektedir. Ancak YSHİ, HİA’dan daha dar kapsamlı bir veri seti sunduğundan, YSHİ’den bulduğumuz istihdam ve ücret rakamlarını HİA’daki rakamlarla karşılaştırmaktayız.

HİA verisine göre 2004-2008 yılları arasında Ağrı-Kars-Iğdır-Ardahan bölgesinde ortalama 305.985 kişinin istihdamda olduğu gözükmektedir. Bunlardan 242.034 kişi her hangi bir sosyal güvenlik kuruluşuna kayıtlı değilken, 63.951 kişi sosyal güvenlik kuruluşlarına kayıtlıdır. Bölgede tarım dışı kayıt dışılık oranı yüzde 46,6 ile Türkiye genelinde tarım dışı kayıt dışılık oranı olan

yüzde 32,8’in çok üzerindedir. Bu sonuçlar, bölgede kentsel işlerde yer bulabilmiş az sayıda nüfusun, büyük oranda kayıt dışı istihdam edildiğini göstermektedir.

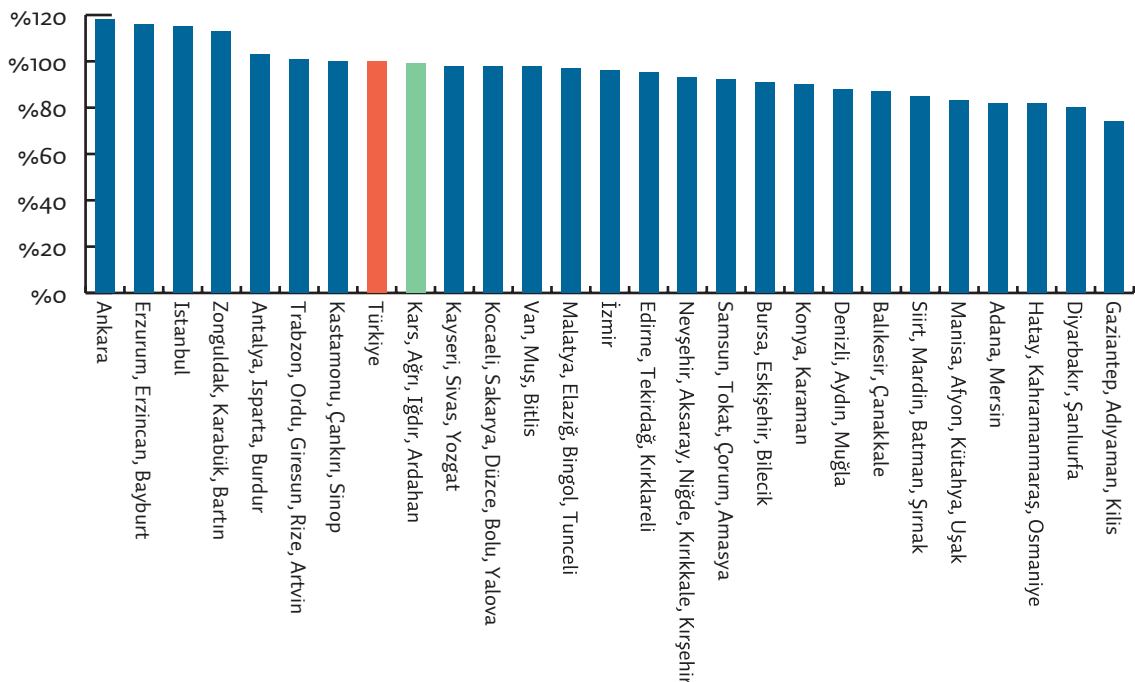
HİA verisine göre Ağrı-Kars-Iğdır-Ardahan bölgesinde 2004-2008 arasında ücretli, maaşlı ve yevmiyeli olarak istihdamda olanların ortalama ücreti 675 TL’dir. Bu rakam Türkiye ortalamasının yüzde 98,6’sına denk gelmektedir (**Şekil 2.5**). YSHİ’ne bakıldığında ise, 2003-2008 yılları arası ortalama 18.944 birim (firma) 41.009 kişiyi istihdam etmektedir. Bu birimlerde çalışan başına ortalama aylık ücret ise 377 TL’dir. Bu rakam YSHİ veri setine göre Türkiye’deki ortalama ücretin yüzde 57,8’ine denk gelmektedir (**Şekil 2.6**). Buna göre Ağrı-Kars-Iğdır-Ardahan bölgesi bölgesel ücret dağılımına göre sondan ikinci sırada yer almaktadır.

HİA’daki ortalama ücretinin YSHİ’deki ortalama ücretten daha yüksek olmasının nedeninin, YSHİ veri setinin kamu çalışanlarını kapsam dışı bırakırken HİA veri setinde kamu çalışanlarını dahil etmesi olduğunu düşünmekteyiz. 2010 yılından sonra HİA verilerinde kamuda istihdam edilenler ve kamu dışı istihdamda olanları ayırbilmekteyiz. 2010 yılı için veri setinden kamuda istihdam edilenler hariç tutulduğunda,

1 TÜİK meta verisine göre YSHİ’de şu sektörler yer almamaktadır: Tarım, Avcılık ve Ormanlık, Balıkçılık, Gayrimenkul kiralama ve İş Faaliyetleri kapsamında yer alan Kendine ait gayrimenkulün kira verilmesi, Kamu Yönetimi ve Savunma, Zorunlu Sosyal Güvenlik, Ev Sanayi ile İlgili Faaliyetler, Uluslararası Örgütler ve Temsilcilikler ve Kâr amacı olmayan kuruluşlar.

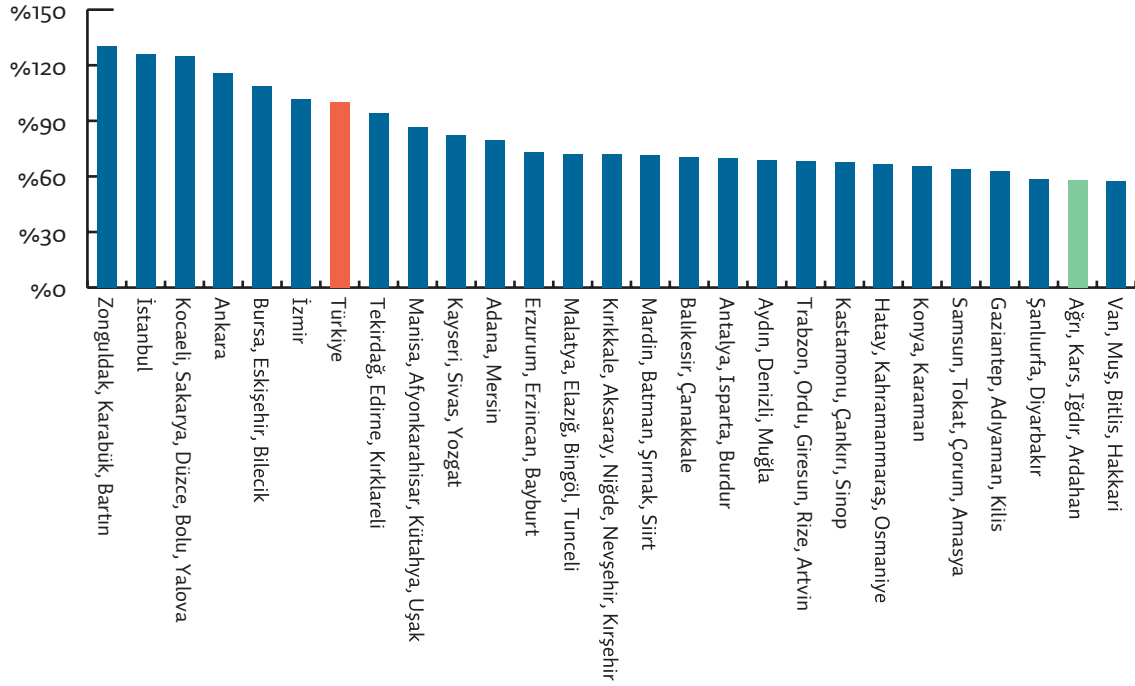
Şekil 2.5 HİA’ya Göre Ortalama Ücret Oranı (2004-2008 Yılları Ortalaması)

Kaynak: TÜİK, HİA – Hanehalkı İşgücü Anketi



Şekil 2.6 YSHİ'ya Göre Ortalama Ücret Oranı (2003-2008 Yılları Ortalaması)

Kaynak: TÜİK, YSHİ - Yıllık Sanayi ve Hizmet İstatistikleri

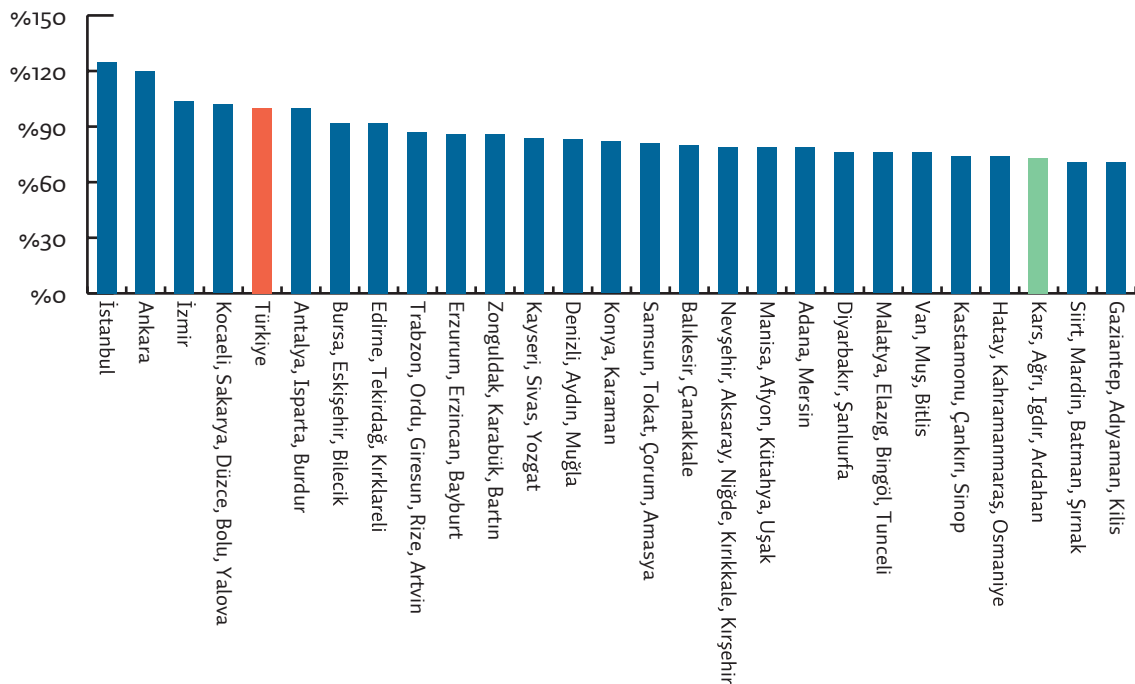


Ağrı-Kars-Iğdır-Ardahan bölgesinde istihdamda olanların ücreti Türkiye ortalamasının yüzde 73,3'üne denk gelmektedir (Şekil 2.7). Ancak bu durumda bile, bölgesel ücret dağılımında bu bölgenin sıralaması yine firma verisine benzer olarak sondan üçüncü sırada yer almaktadır.

Tüm bulgular Ağrı-Kars-Iğdır-Ardahan bölgesinde Türkiye'nin diğer bölgelerine kıyasla yaratılan katma değer çok düşük; işsizlik ve kayıt dışılık oranlarının yüksek; özel sektörde çalışan kişi başına ortalama ücretin düşük olduğuna işaret ediyor.

Şekil 2.7 HİA'ya Göre Kamu Kesimi Hariç Ortalama Ücret Oranı (2010)

Kaynak: TÜİK, HİA – Hanehalkı İşgücü Anketi



2.3 SEKTÖREL UZMANLAŞMA (KÜMELEŞME)

Uzmanlaşma endeksi (Kümeleşme), bölgedeki sektörlerin istihdam açısından Türkiye geneline kıyasla ne kadar yoğunlaşmış olduğunu göstermektedir.² Sıfır değeri ülke düzeyi ile aynı oranda uzmanlaşmaya, sıfırın üzerindeki değerler daha fazla uzmanlaşmaya, altındaki değerler ise daha az uzmanlaşmaya işaret etmektedir. TRAz Bölgesi'nde uzmanlaşma endeksinin sanayi sektörleri için gelişimi Şekil 2.8'de sırasıyla 2003, 2006 ve 2010 yılları için gösterilmektedir. 2003 ve 2006 yılları arasında yapısal bir değişim gözlemlenmektedir. Bölge gıda, ağaç ürünleri ve mobilya imalatında kısıtlı da Türkiye ortalamasının biraz üzerinde bir uzmanlaşma göstermektedir. Diğer

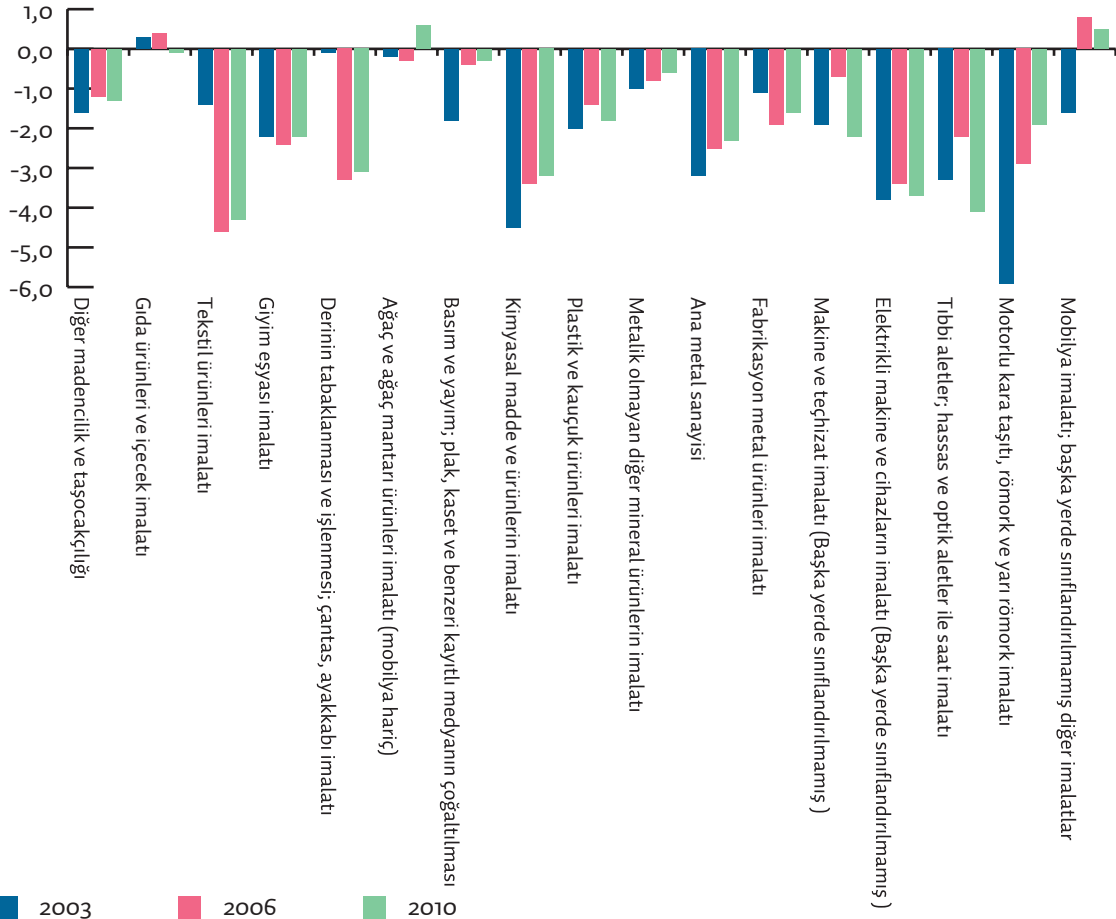
2 Uzmanlaşma endeksi bölgedeki sektörlerin istihdamının bölgenin toplam istihdamına oranının, Türkiye'de o sektörün istihdamının toplam ülke istihdamına oranına göre düzeltilmesiyle hesaplanmıştır.

sanayi sektörlerinde ise uzmanlaşma yok denecek kadar azdır. Gıda imalatı sektöründe 2003 ve 2006'da ortalamanın üzerinde yer alan bölge 2010'da ortalamanın altına düşmüştür. Bölgenin süt ürünleri üretiminde özellikle iddialı olduğu düşünüldüğünde bu gerileme endişe vericidir.

Hizmetler sektöründe, uzmanlaşmanın toptan ve perakende ticaret ile oteller ve konaklama alanlarında olduğu görülmektedir (Şekil 2.9). Özellikle turizm açısından önemi gittikçe büyüyen bölgede, otel ve konaklama sektörü kümeleşmesinde 2003'ten bu yana düzenli bir artış da göze çarpmaktadır. Bununla birlikte turizm ile genelde paralel hareket eden eğlence sektöründe kümeleşme halen oldukça düşük kalmaktadır. Havalimanının açılmasıyla hava yolu taşımacılığında yaşanan gelişmeler 2006 ve 2010 yılı rakamlarına yansımış durumdadır. Sosyal hizmetlerde de 2010 yılında küçük bir iyileşme olduğu görülmektedir.

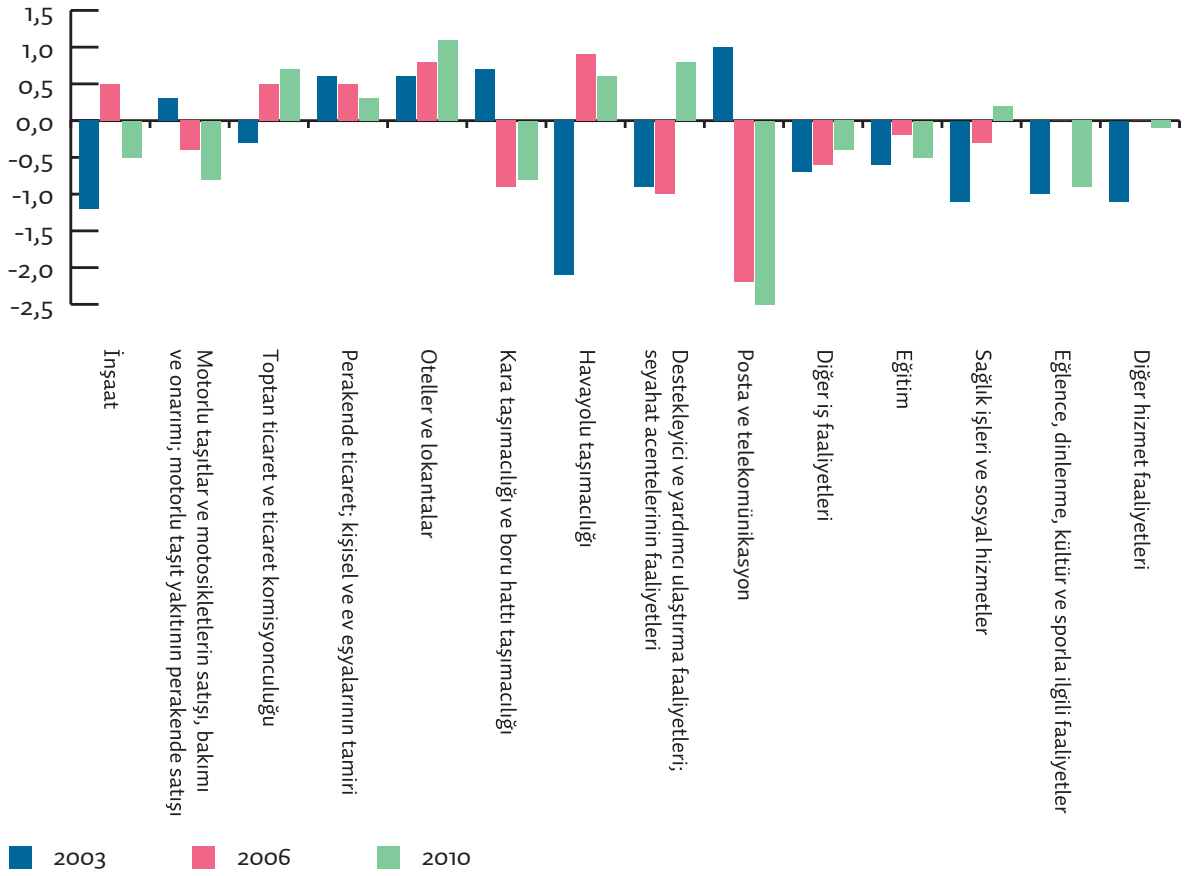
Şekil 2.8 Sanayide Sektörel Uzmanlaşma (Kümeleşme) (2003-2006-2010)

Kaynak: TÜİK, YSHİ - Yıllık Sanayi ve Hizmet İstatistikleri, BETAM hesaplamaları



Şekil 2.9 Hizmetler Sektöründe Uzmanlaşma (Kümeleşme) (2003-2006-2010)

Kaynak: TÜİK, YSHİ - Yıllık Sanayi ve Hizmet İstatistikleri, BETAM hesaplamaları.



Bölgenin geleneksel alanı olan süt ürünlerinin işlendiği gıda imalatında geriliyor olması fiyat rekabetinde geri kalındığını ve iç pazardan yeterince pay alınamadığını göstermektedir. Turizm ve konaklama sektörlerindeki ilerleme ise bölge ekonomisi açısından umut vericidir.

2.4 TARIM

Kars'ta nüfusun büyük bir bölümünün ana geçim kaynağı tarım ve hayvancılıktır. İl bazında işgücü verisi olmamasına rağmen, **Tablo 2.3**'de belirtildiği gibi Ağrı, Kars, Iğdır ve Ardahan bölgesindeki nüfusun yüzde 55,8'i tarım, ormancılık, avcılık ve balıkçılık alanında çalışmaktadır.

Kars'ta 2012 yılı verilerine göre 3.752.258 dekar tarım alanı vardı (**Tablo 2.5**) Bu alanın 2.376.496 dekarına tahıllar ve diğer bitkisel ürünler ekilirken, 6.854 dekarına ise meyveler, içecek ve

baharat bitkileri ekilmektedir. Geri kalan alan ise nadasa bırakılmaktadır. 2007'den önce ilde az da olsa sebze tarımı yapılıyorsa da 2007'den sonra kayıtlı sebze tarımı yapılmamıştır. Tahıllar ve diğer bitkisel ürünlerin ekim alanlarıyla meyveler, içecek ve baharat bitkilerinin ekim alanları yıllar içerisinde çok değişmemiştir. **Tablo 2.6**'da görüldüğü üzere Türkiye tarımı içerisinde önemli bir yere sahip olan meyveler, içecek ve baharat bitkilerinin ağırlığı TRA2 bölgesinde ve Kars'ta iklim koşullarının elverişli olmaması nedeniyle çok düşüktür.

Kars ili hala modern tarım yöntemlerine tam olarak kavuşamamıştır. Bu ilde tarım arazilerinin yüzde 43,8'i sulanabilir olmasına rağmen, bu arazilerin ancak yüzde 27,3'ü tarım için kullanılmaktadır³. Bununla beraber ilde damlama sulama

3 Hüseyin Tutar ve arkadaşları, 2012. "Kars'ın Sosyo-Ekonomik Durumu ve Uygun Yatırım Alanları," Serhat Kalkınma Ajansı (SERKA), ss. 27.

Tablo 2.5 Kars İlinde 2003-2012 Yılları Arasında Tarım Arazilerinin Kullanımı (Dekar)

	Toplam Tarım Alanı	Tahıllar ve Diğer Bitkisel Ürünlerin Ekilen Alanı	Nadas Alanı	Sebze Bahçeleri Alanı	Meyveler, İçecek ve Baharat Bitkilerinin Alanı
2003	3.371.780	2.448.210	915.000	1.590	6.980
2004	3.388.820	2.464.300	915.000	1.800	7.720
2005	3.410.000	2.501.410	900.000	1.800	6.790
2006	3.358.749	2.607.860	742.302	1.798	6.789
2007	2.901.351	2.280.820	614.000	-	6.531
2008	3.080.837	2.497.813	573.655	-	9.369
2009	2.442.962	2.045.671	389.200	-	8.091
2010	2.368.382	2.032.845	328.702	-	6.835
2011	2.440.240	2.193.391	239.986	-	6.863
2012	3.752.258	2.376.496	1.368.908	-	6.854

Kaynak: TÜİK

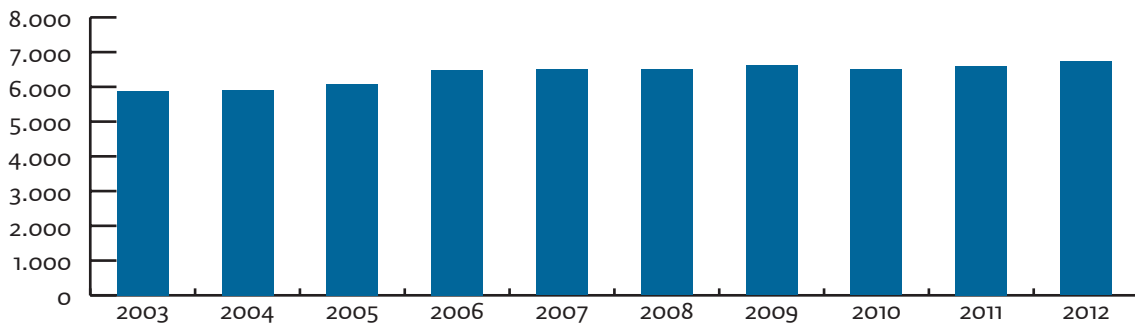
Tablo 2.6 Kars, TRAz ve Türkiye Geneline Tarım Arazilerinin Kullanımı

	Tahıllar ve Diğer Bitkisel Ürünlerin Ekilen Alanı	Sebze Bahçeleri Alanı	Meyveler, İçecek ve Baharat Bitkilerinin Alanı	Süs Bitkileri Alanı	Toplam Alan
Kars	2.376.496	-	6.854	-	2.383.350
TRAz	5.996.203	49.645	51.446	-	6.097.294
Türkiye	154.644.523	8.265.966	32.129.886	47.895	186.822.304

Kaynak: TÜİK

Şekil 2.10 Kars İlinde 2003-2012 Yılları Arasında Traktör Sayısı

Kaynak: TÜİK



ve yağmurlama yöntemlerinin kullanımı yaygın olmayıp, yanlış sulama uygulamalarının (salma sulama vb.) yapılmasının yanı sıra sulama şebekelerinin çoğunun eski ve toprak kanallı olması, tarımda aşırı su kullanımına sebep olmaktadır⁴. İşletmelerin büyük çoğunluğu aile işletmeleridir

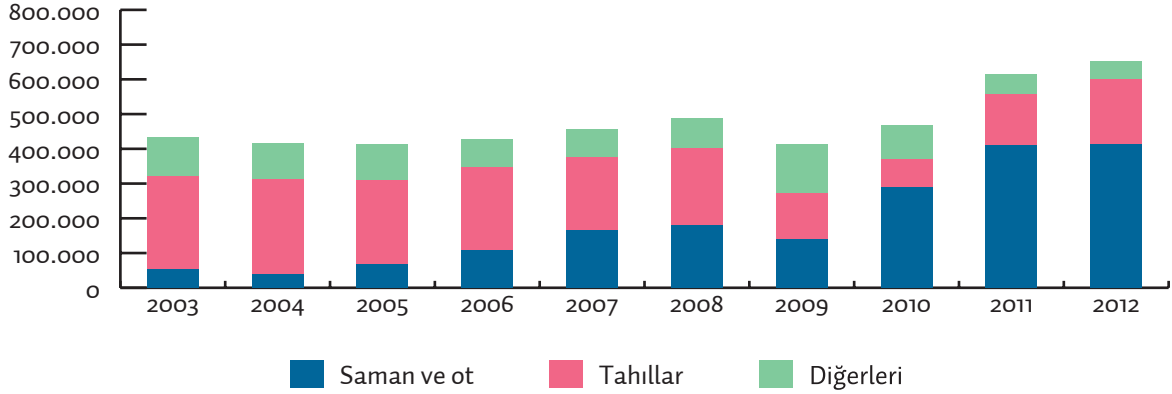
ve ilde tarım işletmeleri, arazi büyüklüğü bakımından genellikle büyük ölçekli işletmeler değildir⁵. Buna karşılık tarımda makineleşme artış göstermektedir. Bölgede biçerdöver olmamasına karşın, traktör sayısı 2003'den 2012'ye yüzde 14,6 artış göstermiştir (Şekil 2.10). Aynı dönemde ise

4 a.g.m., ss. 27.

5 a.g.m., ss. 28.

Şekil 2.11 Kars İlinde 2003-2012 Yılları Arasında Tahıllar ve Diğer Bitkisel Ürünlerin Üretimi (Ton)

Kaynak: TÜİK



Türkiye'deki traktör sayısı yüzde 18,1 artmıştır. Kars'ta ayrıca 19 Tarım Kredi Kooperatifi bulunmaktadır⁶. Ancak bu kooperatifler hem nicelik hem de nitelik olarak yetersizdir ve bu durum da beraberinde üretimin sürdürülebilirliğini zorlaştırmakta, pazarda rekabet edebilirliğini ve üretim verimliliğini azaltmaktadır⁷.

Tahıllar ve diğer bitkisel ürünler ildeki önemli tarım ürünleri grubudur. Bu tarım ürünlerinin üretim miktarı 2003 yılından 2012 yılına kadar yüzde 50,1 artış göstermiştir (Şekil 2.11). Aynı dönemde Türkiye genelindeki artış ise yüzde 53,2 olmuştur. Özellikle saman ve ot üretiminde ilde 2003 yılından beri büyük artış görülmüştür.⁸ Saman ve ot üretimi 2003 yılından beri yüzde 689,3 artış göstererek 52.200 tondan 412.023 tona çıkmıştır. Bu sayede tahıl ürünleri üretimdeki düşüş telafi edilmiştir.⁹ Aynı dönemde tahıl ürünleri üretimi yüzde 30,8 azalarak 270.249 tondan 187.102 tona düşmüştür. Tahıllar, saman ve ot üretimi toplam tahıllar ve diğer bitkisel ürünler üretiminin yüzde 91,8'ini oluşturmaktadır. İldeki diğer önemli tarım ürünleri şekerpancarı ve patatestir.

2.5 HAYVANCILIK

Genel olarak TRAz Bölgesi ve Kars ili coğrafi yapısı ve sahip olduğu geniş çayır ve mera varlığı nedeniyle özellikle büyükbaş hayvancılık için oldukça elverişli şartlara sahiptir¹⁰. İlde büyükbaş hayvancılık 2003'den 2012'ye kadar yüzde 88,9 kadar artarak 258.511 büyükbaş hayvandan 488.252 büyükbaş hayvana çıkmıştır (Şekil 2.12). Buna karşılık aynı dönemde Türkiye genelinde büyükbaş hayvan sayısı yüzde 41,6 artmıştır. İlde toplam büyükbaş hayvan sayısının yüzde 90'a yakını yerli ve melez sığır ırkından oluşmaktadır. Kültür sığır ırkı ise geri kalan yüzde 10'u oluşturmaktadır. Manda sayısı ise yok denilebilecek kadar azdır.

Küçükbaş hayvan sayısı 2003 yılında 334.120 iken 2008 yılında yüzde 25,6 artışla 419.625'e ulaşmıştır (Şekil 2.13). 2009 yılında ise küçükbaş hayvan sayısı büyük bir düşüş yaşayarak 278.772'e gerilemiştir. 2012 yılında küçükbaş hayvan sayısı hala 2008 rakamlarının gerisindedir. Türkiye genelinde küçükbaş artış hızı büyükbaş artış hızının gerisinde olsa bile 2003 yılından 2012 yılına yüzde 11,1 artmıştır. Kırsal alanda göç hızındaki artış; tüketicilerin büyükbaş hayvan ürünlerini daha çok tercih etmesi; küçükbaş hayvanın bakımının emek yoğun oluşu ve desteklerin büyükbaş hayvanlara yoğunlaşması; küçükbaş hayvan sayısındaki düşüşün sebepleri arasında gösterilebilir¹¹.

İlde süt arzı önemli bir sorundur. Geleneksel hayvancılığın yapıldığı ve süt verimi yüksek olan

6 a.g.m., ss. 28.

7 a.g.m., ss. 28.

8 İldeki en önemli saman ve ot grubu ürünleri fiğ, korunga ve yoncadır.

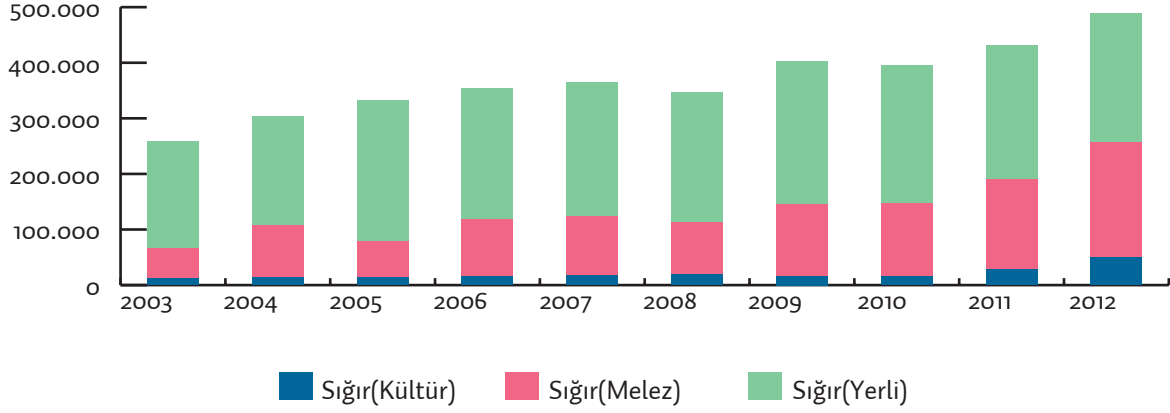
9 İldeki en önemli tahıl ürünleri arpa ve buğdaydır.

10 a.g.m., ss. 30.

11 a.g.m., ss. 30.

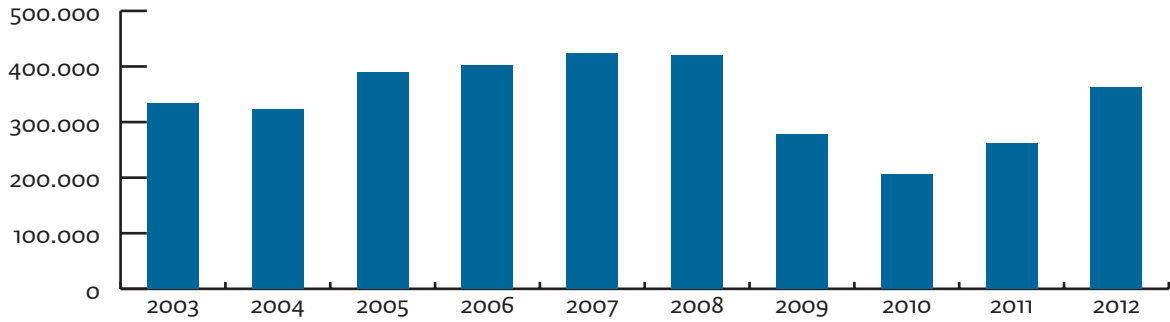
Şekil 2.12 Kars İlinde 2003-2012 Yılları Arasında Büyükbaş Hayvan Sayısı

Kaynak: TÜİK. Manda sayısı ihmal edilebilir kadar az olduğu için şekle konmamıştır.



Şekil 2.13 Kars İlinde 2003-2012 Yılları Arasındaki Küçükbaş Hayvan Sayısı

Kaynak: TÜİK



Tablo 2.7 Kars İlinde 2012 Yılında Sağılan Hayvan Sayısı, Süt Üretimi ve Süt Verimi

Hayvan Adı	Sağılan Hayvan Sayısı (Baş)	Süt (Ton)	Hayvan Başına Süt Verimi (Ton)
Sığır (Melez)	94.569	280.114	2,96
Sığır (Yerli)	106.042	139.551	1,32
Sığır (Kültür)	21.699	82.890	3,82
Koyun (Yerli)	121.529	8.507	0,07
Keçi (Kıl)	7.731	765	0,10
Manda	4	4	1,00
Toplam	351.574	511.831	

Kaynak: TÜİK

Tablo 2.8 Türkiye Genelinde 2012 Yılında Sağılan Hayvan Sayısı, Süt Üretimi ve Süt Verimi

Hayvan Adı	Sağılan Hayvan Sayısı (Baş)	Süt (Ton)	Hayvan Başına Süt Verimi (Ton)
Manda	46.959	46.989	1,00
Sığır (Kültür)	2.211.242	8.554.402	3,87
Sığır(Melez)	2.263.400	6.166.762	2,72
Sığır(Yerli)	956.758	1.256.673	1,31
Keçi(Kıl)	3.439.708	367.208	0,11
Keçi(Tiftik)	62.564	2.221	0,04
Koyun (Yerli)	12.374.732	973.619	0,08
Koyun(Merinos)	693.696	33.388	0,05
Toplam	22.049.059	17.401.262	

Kaynak: TÜİK

kültür ırkları görece az olduğu için ilde faal olarak çalışan 63 süt işleme tesisi üretim kapasitelerinin ancak yarısı oranında çalışabilmektedir. **Tablo 2.7**, 2012 yılı için küçükbaş ve büyükbaş hayvan ırklarının süt verimini göstermektedir. Kars ilinde küçükbaş ve büyükbaş hayvanlarının verimi Türkiye ortalamasına çok yakın olmasına rağmen, ilde kültür ırkının az olması ilin süt arzını önemli ölçüde kısıtlamaktadır. Türkiye genelinde ise süt üretiminin en önemli kısmı kültür ırklarından sağlanmaktadır (**Tablo 2.8**).

İlde kanatlı hayvan üretimi yaygın olmasına rağmen geçimlik üretim nedeniyle faaliyetin ekonomik geliri kısıtlı kalmaktadır. Kanatlı hayvanlar arasında özellikle kaz markalaşma potansiyeline sahiptir. İlde kaz yetiştiriciliği geleneksel olarak yapıldığı için ve beslenen kazlar daha çok il içerisinde tüketildiği için kazın tüyü, karaciğeri, eti ve yumurtası gibi ekonomik değere sahip

ürünlerinden henüz yararlanılmamaktadır¹². 2012 verilerine göre ilde kanatlı hayvan varlığının yüzde 56,7'sini yumurta tavuğu oluşturmakta iken kaz, ildeki toplam kanatlı hayvan varlığının yüzde 32,6'sını oluşturmaktadır (**Şekil 2.14**).

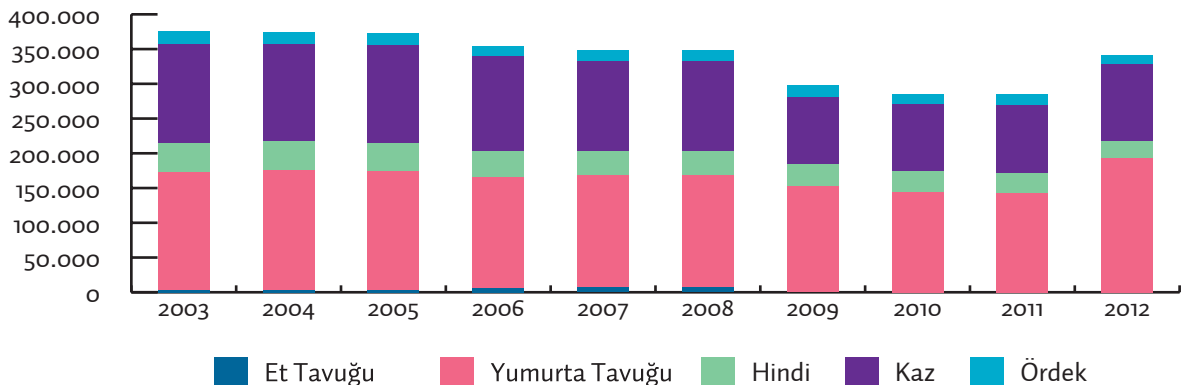
Kars zengin flora yapısı ve geniş çayır-mera alanları ile arıcılık konusunda önemli bir potansiyele sahiptir¹³. **Tablo 2.9**'da, Kars'ta arıcılık yapılan köy sayısı, toplam kovan sayısı, bal üretim miktarları ve verimi verilmektedir. 2003 yılından beri hem bal üretimi hem de bal üretimi verimi düşmektedir. Türkiye genelinde ise gerek üretimde gerekse verimde bu çapta bir düşüş gözlemlenmemektedir. Bu düşüşün nedenlerinin tespiti için daha geniş çapta araştırmalara gerek duyulmaktadır.

¹² a.g.m., ss. 33.

¹³ a.g.m., ss.32.

Şekil 2.14 Kars İlinde Kanatlı Hayvan Üretimi (2003-2012)

Kaynak: TÜİK



Tablo 2.9 Kars İlinde 2002-2012 Yılları Arasında Arıcılık Yapılan Köy Sayısı, Toplam Kovan Sayısı, Bal Üretim Miktarları ve Verimi

Yıl	Köy Sayısı	Toplam Kovan	Bal Üretimi (Ton)	Kovan Başına Bal Üretimi (Ton)
2003	151	46.278	1110,8	24,0
2004	143	44.296	1058,7	23,9
2005	144	44.298	1068,7	24,1
2006	152	44.898	975,8	21,7
2007	180	47.100	1009,1	21,4
2008	180	47.500	1015,6	21,3
2009	186	51.130	418,1	8,1
2010	195	70.298	486,4	6,9
2011	182	60.882	475,9	7,8
2012	156	68.587	398,4	5,8

Kaynak: TÜİK

2.6 SANAYİ

Sanayi sektörü, yüksek katma değerli ürün yaratma becerisi sayesinde ekonomik büyümenin en önemli itici güçlerinden birisidir. Genel olarak TRA2 bölgesi ve özellikle Kars ili Türkiye'nin sanayileşme yönünden geri kalmış kesimlerindedir. Elimizde sanayi ile ilgili istatistikler son derece kısıtlı olup özellikle il bazında istatistikler yok denecek kadar azdır. Sanayi sektörünün gelişimini anlamak için TÜİK'in 2004 ve 2011 yılları için ürettiği bölgesel Gayri Safi Katma Değer (GSKD) istatistiklerini kullanmaktayız.

TRA2 bölgesinde sanayinin 2004 yılından 2008 yılına kadar GSKD içindeki payının çok az bir miktar arttığı görülmektedir. Buna karşılık Türkiye genelindeki sanayi sektörünün GSKD içindeki payı 2008 yılında yüzde 27,2 iken, TRA2 bölgesindeki sanayinin GSKD'î içindeki payı yüzde 12,6'dır. Bölgedeki sanayileşmenin ülkenin çok gerisinde olduğu açık bir biçimde görülmektedir. Buna karşılık TRA2 bölgesinde 2004 yılından 2008 yılına hizmetler sektörü GSKD içindeki payını önemli bir biçimde arttırmıştır. TÜİK bölgesel GSKD istatistiklerini güncellemediği için 2008 yılından sonraki dönemlerle ilgili başka istatistiklere bakmak gerekmektedir.

Tablo 2.11'e göre 2009 yılından 2012 yılına kadar sanayi istihdamının toplam istihdam içindeki payında önemli bir artış görülmektedir. Yine de

Türkiye ortalamasına kıyaslanınca bu pay çok küçük kalmaktadır. 2012 yılında TRA2 bölgesinde sanayi istihdamının toplam istihdam içindeki payı yüzde 13,2 iken, Türkiye genelinde bu rakam yüzde 26,0'dır.

Tablo 2.12'de görüldüğü üzere 2002 yılında Kars'ta imalat sanayi sektöründe yer alan işyeri sayısı 425 iken, 2011 yılında bu sayı yüzde 53,6 artarak 653'e çıkmıştır. TRA2 bölgesi genelinde imalat sanayi sektöründe yer alan işyeri sayısı ise daha fazla artmıştır. TRA2 bölgesinde işyeri sayısı 2002 yılından 2012 yılına yüzde 97,6 artarak 1078'den 2130'a çıkmıştır.

İşyeri dağılımına gelirse, 2002 yılında Kars'ta imalat sanayinde yer almakta olan işyerlerinin yüzde 24,9'u gıda ürünleri ve içecek; yüzde 21,9'u orman ve orman ürünleri; yüzde 14,1'i metal ürünleri; yüzde 12,7'si tekstil ürünleri ve giyim eşyası; yüzde 8'i makine ve teçhizat; geri kalan 18,4'ü ise diğer imalat işleriyle uğraşmaktadırlar.

2011 yılında ise yüzde 26,8'i gıda ürünleri ve içecek; yüzde 17,3'ü orman ve orman ürünleri; yüzde 22,2'i metal ürünleri; yüzde 11,9'u tekstil ürünleri ve giyim eşyası; yüzde 5,5'i makine ve teçhizat; geri kalan 16,2'si ise diğer imalat işleriyle uğraşmaktadırlar. Özellikle 2002'den 2011'e metal ürünleri imalatıyla uğraşan işyeri sayısındaki artış (yüzde 141,7) dikkat çekicidir. Bunu yüzde 65,1 artışla gıda ürünleri ve içecek; yüzde 44,4

Tablo 2.10 2004 ve 2011 Yıllarında Bölgesel GSKD ve Sektörlerin Payları (%)

	2004			2011		
	TARIM	SANAYİ	HİZMETLER	TARIM	SANAYİ	HİZMETLER
Türkiye	10,7	28,0	61,3	9,0	27,5	63,5
TRA2	34,5	11,9	53,7	24,8	14,0	61,2

Kaynak: TÜİK

Tablo 2.11 2009-2012 Yılları Arasında Bölgelere ve Sektörlere Göre İstihdamın Dağılım Oranları (%)

	2009			2010			2011			2012		
	T	S	H	T	S	H	T	S	H	T	S	H
TRA2	64,1	6,3	29,6	58,2	9,2	32,6	55,8	13,7	30,5	52,7	13,2	34,1
Türkiye	24,6	25,3	50,1	25,2	26,2	48,6	25,5	26,5	48,1	24,6	26,0	49,4

T: Tarım, S: Sanayi, H: Hizmet.

Kaynak: TÜİK; Hüseyin Tutar ve ark., 2012. "Kars'ın Sosyo-Ekonomik Durumu ve Uygun Yatırım Alanları", Serhat Kalkınma Ajansı, ss. 37.

Tablo 2.12 2002 ve 2011 Yıllarında İmalat Sanayi İşyeri Sayılarının Alt İmalat Kollarına Göre Dağılımı

Yıllar	2002				2011			
	Kars		TRA2		Kars		TRA2	
	Adet	%	Adet	%	Adet	%	Adet	%
Gıda Ürünleri ve İçecek	106	24,9	237	22,0	175	26,8	516	24,2
Orman ve Orman Ürünleri	93	21,9	234	21,7	113	17,3	374	17,6
Metal Ürünleri	60	14,1	162	15,0	145	22,2	455	21,4
Tekstil Ürünleri ve Giyim Eşyası	54	12,7	145	13,5	78	11,9	245	11,5
Makine ve Teçhizat	34	8,0	70	6,5	36	5,5	109	5,1
Diğer İmalatlar	78	18,4	230	21,3	106	16,2	431	20,2
Toplam	425	100	1078	100	653	100	2130	100

Kaynak: Hüseyin Tutar ve ark., 2012. "Kars'ın Sosyo-Ekonomik Durumu ve Uygun Yatırım Alanları", Serhat Kalkınma Ajansı, ss. 37.

artışla tekstil ürünleri ve giyim eşyası; yüzde 21,5 artışla orman ve orman ürünleri imalatıyla uğraşan işyerleri izlemektedirler.

Kars ilinde bulunan sanayi işletmelerinin yüzde 51'i mikro ölçekli; yüzde 25'i küçük ölçekli; yüzde 18'i orta ölçekli; yüzde 6'sı ise büyük

ölçeklidir. Sanayi sicil kayıtlarına göre Kars ilinde kayıtlı işletmelerde çalışan personel sayısı 1280'dir ve çalışanların sadece 5'i AR-GE biriminde çalışmaktadır¹⁴.

14 Sanayi Genel Müdürlüğü, 2012. "81 İl Durum Raporu", T.C. Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, ss. 249.

Tablo 2.13 2002-2010 Yıllarında Nominal İhracat ve İthalat İstatistikleri (Bin ABD Doları).

Yıllar	Kars		TRA2		Türkiye		TRA2'nin Türkiye Dış Ticaretindeki Payı	
	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat
2003	2.358	1.342	37.391	13.966	47.252.836	69.339.692	%0,1	%0,0
2004	3.277	1.117	60.232	21.585	63.167.153	97.539.766	%0,1	%0,0
2005	2.694	783	72.600	45.219	73.476.408	116.774.151	%0,1	%0,0
2006	1.945	1.082	82.725	44.797	85.534.676	139.576.174	%0,1	%0,0
2007	57.363	486	154.047	60.319	107.271.750	170.062.715	%0,1	%0,0
2008	344	686	138.887	79.859	132.027.196	201.963.574	%0,1	%0,0
2009	236	857	126.099	48.572	102.142.613	140.928.421	%0,1	%0,0
2010	159	3.049	182.061	68.010	113.883.219	185.544.332	%0,2	%0,0

Kaynak: TÜİK

Tablo 2.14 Gümrük Kapılarına Göre Araç Giriş Çıkış Sayıları (Bin Araç, 2011)

	2011	2011	2011	2011	Toplam
	1. Çeyrek	2. Çeyrek	3. Çeyrek	4. Çeyrek	
Dilucu (Nahçıvan-İğdir)	166	154	61	67	448
Giriş	85	78	32	35	230
Çıkış	81	75	29	32	217
Gürbulak (İran-Ağrı)	91	100	103	103	397
Giriş	41	44	46	46	177
Çıkış	50	56	57	57	220
Türkgözü (Gürcistan-Ardahan)	5	10	14	9	38
Giriş	2	5	7	4	18
Çıkış	3	5	7	5	20

Kaynak: Gümrük ve Ticaret Bakanlığı

2.7 DIŞ TİCARET

Kars ilinde sanayinin gelişmemiş olmasına bağlı olarak, ilde hem ihracat hem de ithalat yapan firma sayısı çok azdır. Kars'ta 2011 yılında ihracatçı firma sayısı yalnızca 2, ithalatçı firma sayısı ise 7'dir. 2007 yılındaki tek seferlik sıçramayı saymazsak, Kars ilindeki ihracat ve ithalat diğer illere ve bölgelere kıyasla sınırlı kalmıştır; hatta hiç yok denecek kadar azdır. Nitekim bölgenin toplam Türkiye ihracatı içindeki payı yalnızca binde bir (yüzde 0,1)'dir. Serhat Kalkınma Ajansı (SERKA) çalışmalarında ihracatın düşük olmasının başlıca nedenleri olarak bölgede sanayi üretiminin gelişmemiş olması, ulaşım imkânlarının

yetersiz oluşu ve bölge halkının dış ticaret konusunda bilgi eksiklikleri gösterilmiştir.¹⁵

Yapımı devam eden Kars uluslararası terminal binası, Ankara-Kars hızlı tren ve Bakü-Tiflis-Kars demiryolu hattı, proje aşamasında olan Kars-İğdir-Nahçıvan demiryolu ve Kars lojistik merkezi ileride bölgenin sanayisini ve ihracat kapasitesini önemli ölçüde arttırabilir¹⁶. Ayrıca Ermenistan sınırının kapalı olması da ilin ihracat yapma kapasitesinin önünde önemli bir engeldir.

15 Hüseyin Tutar ve ark., 2012. "Kars'ın Sosyo-Ekonomik Durumu ve Uygun Yatırım Alanları", Serhat Kalkınma Ajansı, ss. 47.

16 a.g.m., ss. 48.

2.7.1 Sınır Kapıları ve Sınır Trafikçi

TRA2 Bölgesinin Gürcistan, Ermenistan, Nahçıvan ve İran'la kara sınırı vardır. Kars, Iğdır ve Ardahan illerinin Ermenistan'la kara sınırı toplam 328 km'dir. Bu kara sınırı 1993'ten beri kapalıdır. Iğdır'ın Nahçıvan'la kara sınırının uzunluğu 18 km'dir ve bu sınırda bulunan Dilucu sınır kapısı 2011 yılı içinde 448 bin aracın giriş çıkış yaptığı faal bir gümrük kapısıdır. Ağrı'yı İran'a bağlayan Gürbulak sınır kapısı da Dilucu sınır kapısı kadar işlektir. Buna karşılık Ardahan'ı Gürcistan'a bağlayan Türkgözü sınır kapısından 2011 yılı içinde 38 bin araç giriş-çıkış yapmıştır.

2.8 KARS'IN VE TRA2'NİN EĞİTİM DURUMU

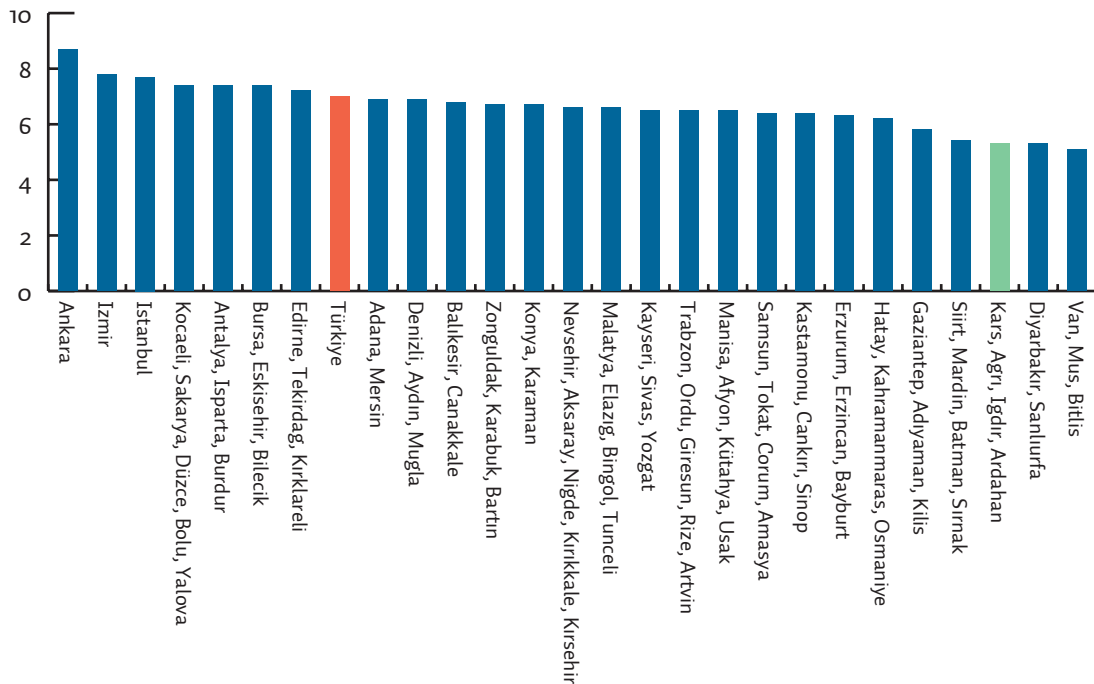
Bölgesel bazda eğitim istatistiklerinde yine Hanehalkı İşgücü Anketi (HİA)'dan faydalanıyoruz. Türkiye genelinde toplam nüfusun ortalama okuduğu yıl sayısı yedi yıldır. Diğer bir deyişle, Türkiye'de ortalama eğitim seviyesi Orta 2'den terk düzeyindedir. Bölgede ise bu rakam 5,3 yıldır ve diğer bölgelerle karşılaştırıldığında sondan üçüncü sıradadır (Şekil 2.15). Erkek ve kadın ayrımıdaysa, erkeklerde Türkiye geneli 7,8 ve bölge ortalaması 6,4 yıl iken; kadınlarda Türkiye geneli 6,4 ve bölge ortalaması 4,5 yıldır. Eğitim düzeyi karşılaştırmasında bölge erkeklerde son sıradayken, kadınlarda sondan 4. sıradadır (Şekil 2.16 ve Şekil 2.17).

Eğitim düzeyi toplam nüfus yerine yalnızca işgücünde olan kişiler için hesaplandığında ise, hem kadın hem de erkekler için, bölge son sırada yer almaktadır.

2008 ve 2012 yılları arasında karşılaştırmalı bir analiz yapıldığında, Kars'ta okuma yazma bilmeyen nüfusta önemli ölçüde azalma kaydedildiği görülmektedir (Tablo 2.15). 2008 yılında okuma bilmeyen nüfus 30.268 kişi iken, 2012 yılında 20.101 kişiye düşmektedir. Yükseköğül veya fakülte mezunu kişi sayısı da 2008 yılından 2012 yılına kadar yüzde 100 artarak 7.003 kişiden 14.803 kişi çıkmaktadır. Nüfusun küçük bir çoğunluğunu oluştursa da doktora veya yüksek lisans mezunu kişi sayısında da belirgin bir artış görülmektedir. Buna karşın 2012 yılı verilerine göre, Türkiye genelinde yükseköğül veya daha üstü bir eğitim düzeyinde olan nüfus toplam nüfusun yüzde 11,4'ünü oluştururken, Kars'ta bu oran yüzde 7,5'te kalmaktadır. Aynı dönem verilerine göre, Türkiye genelinde lise veya dengi okul mezunu kişi sayısı toplam nüfusun yüzde 21,4'ünü oluştururken, Kars'ta bu oran yüzde 16,1 düzeyinde kalmaktadır. Şekil 2.18, Kars ilinde 2008 ve 2012 yıllarında yaşlara göre okuma yazma bilmeyenlerin toplam nüfusa oranını göstermektedir. Beklenildiği gibi, yaş grupları azaldıkça okuma yazma bilmeyenlerin oranı belirgin bir biçimde azalmaktadır. 2012 yılında okuma yazma bilmeyenlerin oranı 2008'e göre her yaş grubunda önemli ölçüde azalmıştır.

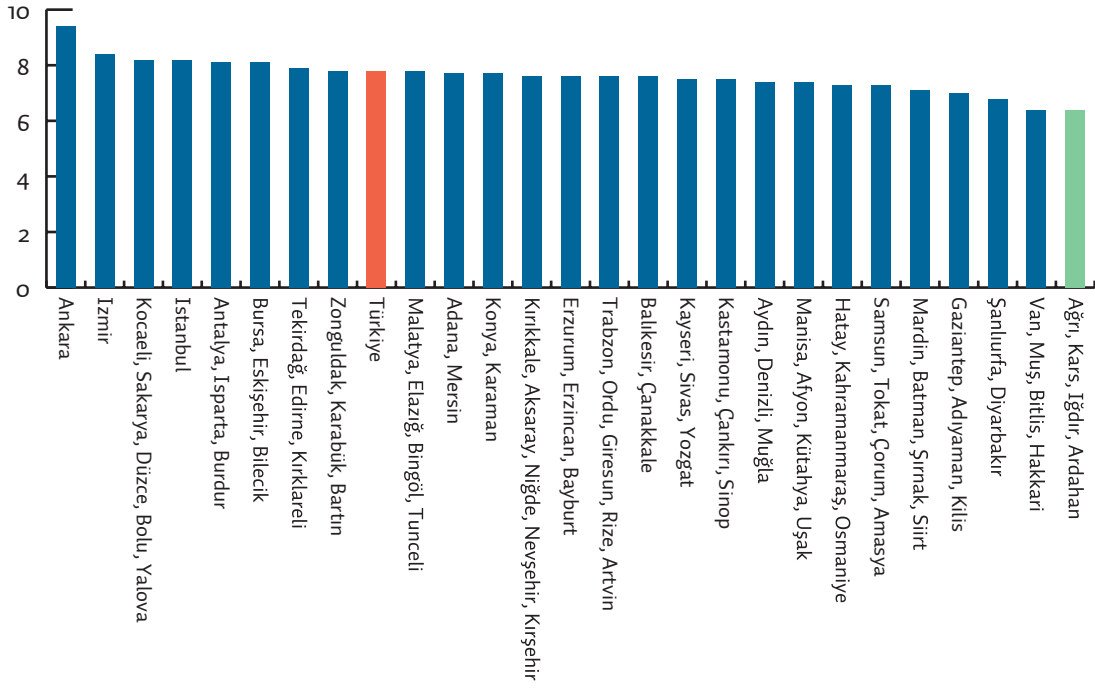
Şekil 2.15 Toplam Nüfusun Ortalama Okuduğu Yıl (2011)

Kaynak: TÜİK, HİA – Hanehalkı İşgücü Anketi



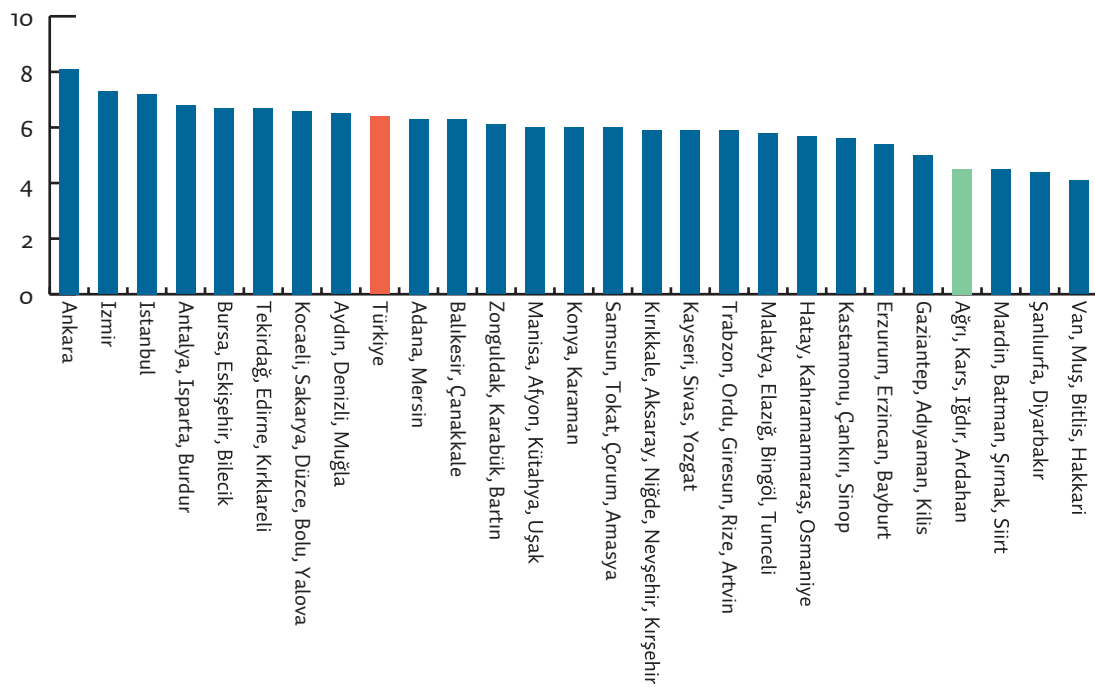
Şekil 2.16 Toplam Nüfusun Ortalama Okuduğu Yıl (Erkek, 2011)

Kaynak: TÜİK, HİA – Hanehalkı İşgücü Anketi



Şekil 2.16 Toplam Nüfusun Ortalama Okuduğu Yıl (Kadın, 2011)

Kaynak: TÜİK, HİA – Hanehalkı İşgücü Anketi



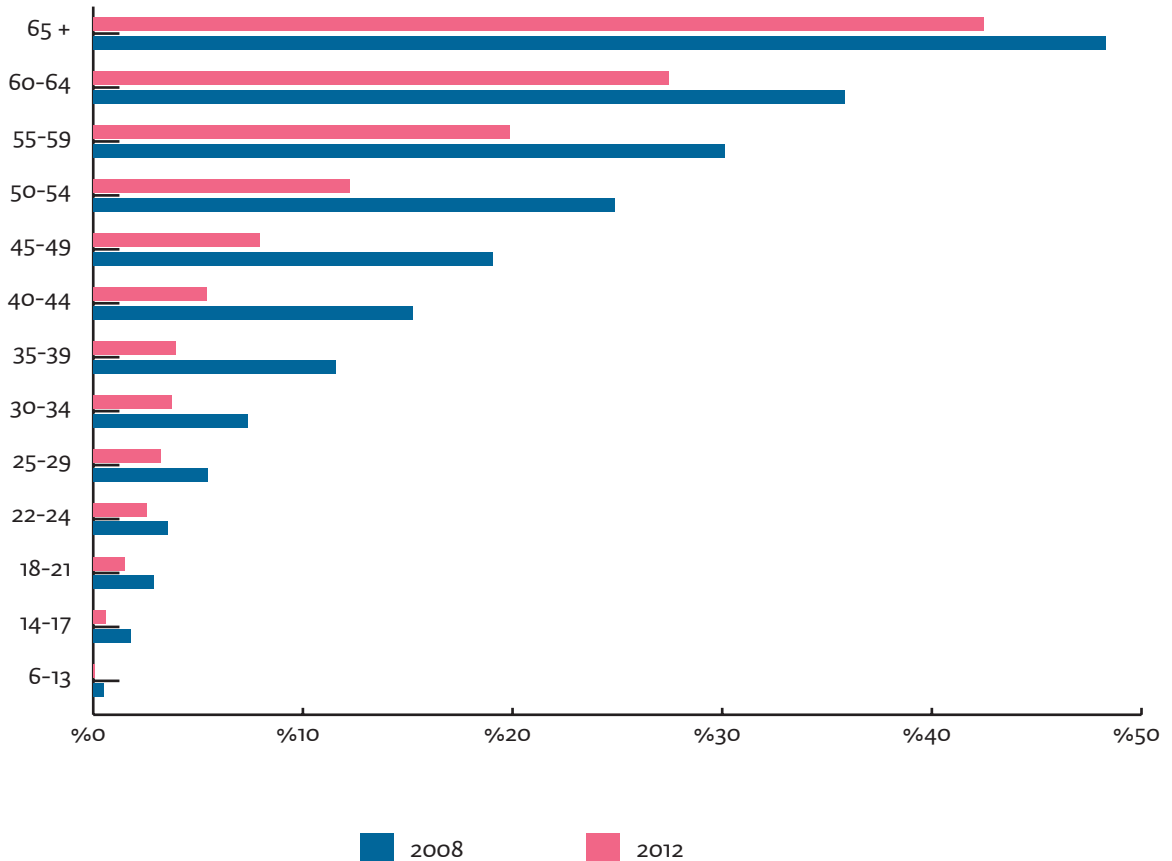
Tablo 2.15 Kars İlinde 15+ Yaş Grubunda Bitirilen Eğitim Düzeyi ve Cinsiyete Göre Nüfus

Bitirilen Eğitim Düzeyi	2008			2012		
	Kadın	Erkek	Toplam	Kadın	Erkek	Toplam
Okuma yazma bilmeyen	24.557	5.711	30.268	16.753	3.348	20.101
Okuma yazma bilen fakat bir okul bitirmeyen	11.255	9.515	20.770	11.132	7.385	18.517
İlkokul mezunu	25.964	31.918	57.882	26.884	25.833	52.717
İlköğretim mezunu	11.126	15.806	26.932	19.554	30.732	50.286
Ortaokul veya dengi okul mezunu	2.386	5.375	7.761	2.953	5.711	8.664
Lise veya dengi okul mezunu	10.542	21.390	31.932	12.026	21.818	33.844
Yüksekokul veya fakülte mezunu	2.440	4.563	7.003	6.021	8.782	14.803
Yüksek lisans mezunu	162	280	442	258	415	673
Doktora mezunu	32	134	166	85	210	295
Bilinmeyen	12.504	18.792	31.296	4.993	5.872	10.865
Toplam	100.968	113.484	214.452	100.659	110.106	210.765

Kaynak: TÜİK

Şekil 2.18 Yaşlara Göre Okuma Yazma Bilmeyenlerin Toplam Nüfusa Oranı (Kars) (2008, 2012)

Kaynak: TÜİK



2.9 NÜFUS, GÖÇ VE İNTİHAR ORANLARI

Ağrı-Kars-Iğdır-Ardahan bölgesi 2011 yılı itibarıyla 1,2 milyon nüfusla Türkiye'nin en az nüfusu olan 4. bölgesidir. Bölgenin bütün illeri dışarıya net göç vermektedir. Buna karşın 2007-2008 yılları arasında bölgenin dışarıya verdiği net göç 30.730 iken bu rakam 2010-2011 arasında 18.825'e düşmüştür (Tablo 2.16). Bölgedeki illerin net göç

hızı diğer illere kıyasla yüksektir. 2010-2011 yılları arasında net göç hızının en yüksek olduğu 10 il arasında Kars beşinci, Ağrı yedinci, Ardahan ise dokuzuncu sıradadır (Tablo 2.17). Iğdır ise 26. sırada yer almaktadır.

Bölge, 2011'de diğer bölgeler arasında en yüksek ikinci intihar hızına sahiptir. Birinci sırayı Aydın, Denizli, Muğla bölgesi almaktadır (Tablo 2.18).

Tablo 2.16 İllerin Toplam Nüfusu, Net Göç ve Net Göç Hızı

	Toplam Nüfus (Bin Kişi)				Net Göç (Bin Kişi)				Net Göç Hızı (‰)			
	2008	2009	2010	2011	2007	2008	2009	2010	2007	2008	2009	2010
					2008	2009	2010	2011	2008	2009	2010	2011
Ağrı	532	538	542	555	-15	-10	-8	-10	-28,3	-19,3	-14,7	-17,3
Kars	312	307	302	306	-9	-7	-7	-6	-28,0	-21,4	-22,1	-18,5
Ardahan	112	108	105	107	-3	-3	-2	-2	-24,7	-29,7	-21,3	-16,3
Iğdır	184	183	184	189	-4	-3	-2	-2	-20,4	-15,2	-9,1	-8,8
Toplam	1.141	1.136	1.134	1.158	-31	-23	-19	-19	-26,6	-20,2	-16,4	-16,1

Kaynak: TÜİK, BETAM.

Tablo 2.17 İllerin Net Göç Hızı

	Şehir	Net Göç Hızı (‰)
		2010-2011
1	Van	-46,67
2	Yozgat	-24,75
3	Çankırı	-20,88
4	Kırıkkale	-19,06
5	Kars	-18,54
6	Trabzon	-17,78
7	Ağrı	-17,27
8	Adıyaman	-16,81
9	Ardahan	-16,29
10	Niğde	-15,44

Kaynak: TÜİK

Tablo 2.18 Bölgelere Göre Kaba İntihar Hızı, 2007-2011

	2007	2008	2009	2010	2011
Türkiye	3,98	3,96	4,02	4,02	3,62
Aydın, Denizli, Muğla	4,96	5,55	7,21	6,07	6,27
Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan	4,92	6,14	4,48	5,65	5,15
Antalya, Isparta, Burdur	5,82	4,50	5,33	5,16	5,08

Kaynak: TÜİK, İntihar İstatistikleri

KAYNAKÇA

- AEPLAC (2005), "Study of the Economic Impact on the Armenian Economy from Re-Opening of the Armenian-Turkish Borders : Implications for External Trade", AEPLAC Raporu.
- Allen, W.E.D. ve Muratoff, P. (1953), "Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border, 1828-1921", Cambridge University Press, Cambridge.
- Beilock R. ve K. Torosyan (Mart 2005), "Economic Potential for Regional Integration of Armenia and Northeast Turkey", Armenian Journal of Public Policy, Tebliğler.
- Baghramyan M. (2003), "Estimating the change in trade flows between Armenia and Turkey if the border is open: Case study based on Georgia-Armenia and Iran-Armenia Trade", The Economic and Social Impacts of Opening the Armenia-Turkish Border başlıklı konferansta sunulan tebliğ.
- Combes, Pierre-Philippe ve Henry G. Overman (2003), "The spatial distribution of economic activities in the European Union", Handbook of Regional and Urban Economics (derleyen J. V. Henderson ve J. F. Thisse), Handbook of Regional and Urban Economics, 4.Cilt, 64. Bölüm, ss 2845-2909.
- Commission of the EC (2007), "Black Sea Synergy - A New Regional Cooperation Initiative", COM (2007) 106 final.
- Crozet, Matthieu ve Pamina Koenig Soubeyran (2004), "EU enlargement and the internal geography of countries", Journal of Comparative Economics, ss 32, 265-279.
- Commission of the EC (2006), "Progress Report on Turkey".
- Commission of the EC (2006), "EU-Armenia ENP Action Plan".
- Commission of the EC (2006) "Armenia: EU bilateral trade and trade with the world", DG Trade/Eurostat.
- Council of the EU (2006), Council Decision of 23 January 2006 on "the principles, priorities and conditions contained in the Accession Partnership with Turkey".
- Council of the EU (2007), Council Decision of 31 May 2007 on "the EU and Central Asia: Strategy for a New Partnership".
- European Parliament DG for External Policies (2007), "The Closed Armenia-Turkey Border: Economic and Social Effects, Including Those on the People; and Implications for the Overall Situation in the Region"; Nathalie Tocci, Burcu Gültekin Punsmann, Lucinia Simao, Nicolas Tavitian.
- Glaeser, Edward L, Hedi D. Kallal, Jose A. Scheinkman ve Andrei Shleifer (1992), "Growth in cities", Journal of Political Economy, ss 100, 1126-52.
- Hanson, Gordon H. (1998), "Regional adjustment to trade liberalization", Regional Science and Urban Economics, ss 28, 419-444.
- Henderson, Vernon, Ari Kuncoro ve Matt Turner (1995), "Industrial development in cities", Journal of Political Economy, ss 103, 1067-90.
- International Alert (2004), "From War to Peace the South Caucasus: Economy and Conflict Research Group of the South Caucasus", International Alert Publications.
- Krugman, Paul (1992), *Geography and Trade*, MIT Press Books, 1 Cilt, The MIT Press.
- Krugman, Paul R ve Anthony J Venables (1995), "Globalization and the inequality of nations", The Quarterly Journal of Economics, ss 110, 857-80.
- Melitz, Marc J. (2003), "The impact of trade on intra-industry reallocations and aggregate industry productivity", *Econometrica*, ss 71, 1695-1725.
- Özgen, H. Neşe, (2007), "Bir Tapunun Peşinde Kafkasya'da Sınır ve Vatandaşlığın Mülkiyet İzleri: Ardahan Örneği", The Caucasian Boundaries and Citizenship from Below, Max Planck Institute for Social Anthropology.
- Salomoni, Fabio (2011), "Kültürel Sınırların İnşası: Türkiye'de Kültürel, Sosyo-Ekonomik ve Ahlaki Statü Göstergeleri Arasındaki İlişkiler"
- Serhat Kalkınma Ajansı (2012); "TR A2 Bölgesinde Sınır Ticareti ve Sınır Kapıları: Sosyo-Ekonomik Bir Analiz Sorunlar ve Çözüm Önerileri;" Dr. Hüseyin Tutar, Gökhan Elyıldırım, Evren Demir, Burak Aydoğdu, Musa Erdal, İsa Boztemir.
- Serhat Kalkınma Ajansı (2012); "Kars'ın Sosyo-Ekonomik Durumu ve Uygun Yatırım Alanları"; Dr. Hüseyin Tutar, Gökhan Elyıldırım, Evren Demir, Mustafa Sarışen, İsa Boztemir.
- Venables, Anthony J (1996), "Equilibrium locations of vertically linked industries", *International Economic Review*, ss 37, 341-59.